

A HABSBURG ABSZOLUTIZMUS OSZTÁLYPOLITIKÁJA MAGYARORSZÁGON AZ 1760-AS ÉVEKBEN*

EMBER GYŐZŐ

Az abszolút monarchia történetének a kérdései az utóbbi években a hazai és a nemzetközi történészek érdeklődésének az előterébe kerültek. Legyen elég ennek igazolására az 1955. évi római és az 1960. évi stockholmi nemzetközi történész kongresszuson elhangzott előadásokra hivatkozni, továbbá arra a háromnapos vitára, amelyet ezekről a kérdésekről Akadémiánk Történettudományi Intézete a múlt év végén és ennek az évnek az elején rendezett.¹

Anélkül, hogy e tanácskozások és viták, nemkülönben a gazdag történelmi irodalom legújabb eredményeit akár a legösszefoglalóbban ismertetni megkísérlenők, két tanulságot levonhatunk belőlük. Az egyik az, hogy a marxista történészek sokkal többoldalúan és mélyrehatóbban vizsgálják az abszolutizmus problémáit, mint ahogyan a polgári történészek teszik. Ez utóbbiak kutatásainak az eredményeit sem becsülhetjük le, teljes tisztánlátáshoz azonban a marxista történetiszemlélet segít. A másik tanulságot abban állapíthatjuk meg, hogy az abszolút monarchia történetének általános, annak minden szakaszára minden országban egyaránt érvényes törvényszerűségeit akarva meghatározni, csak egy-két — bár alapvető — tétel leszögezéséhez juthatunk el, annak feudális jellegéről, az osztályharccal való összefüggéséről. Olyan törvényszerűségek ezek, amelyek nemcsak a feudalizmus utolsó szakaszának az államformájára,

* *Ember Győző* itt közölt írása 1962. december 3-án tartott akadémiai székfoglaló előadásának tanulmányá átdolgozott és kiegészített anyaga. (A Magyar Tudományos Akadémia 1961. évi közgyűlésén *Ember Győzőt*, az Országos Levéltár főigazgatóját, levelezőtágot, az Akadémia rendes tagjává választotta.) — Szerk.

¹ L. elsősorban *Fritz Hartung* és *Roland Mousnier* referátumát: Quelques problèmes concernant la monarchie absolue. (Comitato Internazionale di Scienze Storiche. X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Relazioni. Vol. IV. Firenze, 1955. 1—55. l.) — *Hartung* és *Mousnier* referátumát, valamint más polgári munkákat behatóan ismertet és egyben bírál is *A. D. Ljublinszkaja*: A legújabb burzsoá felfogás az abszolút monarchiáról című tanulmányában. (A tanulmányt magyarra fordították. Az eredeti szöveg a *Kritika* novesej burzsuaaznoj isztoriografii, Trudi Leningradszkogo Otyyelenija Insztyituta Isztorii, vip. 3. című kötetben jelent meg, Moszkva—Leningrád, 1961.) — A magyarországi vitát *R. Várkonyi Ágnes* ismertette: Vita az abszolutizmus kérdéseiről. *Történelmi Szemle*. 1962. évi (V. évf.) 1. szám. 89—101. l. — A vitán elhangzott felszólalások közül a jelentősebbeket közölte a *Történelmi Szemle* 1962. évi (V. évf.) 2. száma. 285—302. l. — Bár korábbi kérdésekkel foglalkozik, az abszolút monarchia szempontjából is figyelemre méltó *Elekes Lajos*: Rendiség és központosítás a feudális államokban c. könyve. Bp. 1962. L. különösen 56—57, 119—121. l.

az abszolutizmusra érvényesek, hanem korábbi feudális államformákra is, az abszolút monarchia jellemzésére tehát önmagukban elégtelenek.

Az abszolutizmus történetének sajátosabb törvényszerűségeihez — a történelem többi fejlődéstörvényéhez hasonlóan — könnyebb és főleg megbízhatóbb úton jutunk el akkor, ha azt — az általános fejlődést is mindenkor szem előtt tartva — egyes szakaszaiban a különböző országokban külön-külön vizsgáljuk. Az abszolút monarchia fejlődése a különböző országokban sok tekintetben eltérő vonásokat mutat, s eltérő a fejlődés egyes szakaszainak számos vonása is, ennek ellenére meg lehet állapítani olyan törvényszerűségeket, amelyek vagy valamely ország abszolutizmusának minden szakaszára, vagy pedig az abszolút monarchia valamely szakaszára minden országban jellemzőek. Az ilyenek az abszolutizmus történetének a sajátos törvényszerűségei. Ezek megállapításához azonban arra van szükség, hogy az abszolút monarchia fejlődésének egyes szakaszait a különböző országokban ismerjük.

Egy készülő munkámban a magyarországi abszolutizmusnak azt a szakaszát vizsgálom, amely Mária Terézia uralkodásának második felére, még pontosabban elhatárolva az 1760-as évekre esett. Előadásomban pedig a nagyobb témának egy részkérdésével kívánok foglalkozni, amely — úgy gondolom — a legalkalmasabb arra, hogy a magyarországi abszolutizmus eme szakaszának sajátosságait, más szakaszokra, esetleg más országokra is jellemző törvényszerűségeit megvilágítsa, ugyanakkor pedig rámutasson azokra a jellegzetességeire is, amelyek csak itt és csak ebben a szakaszban voltak meg. Előadásomnak tárgya a Habsburg abszolutizmus osztálypolitikája Magyarországon az 1760-as években.

*

Előljáróban a témaválasztással kapcsolatos két kérdést kell felvetni.

Az egyik az, hogy beszélhetünk-e magyarországi abszolutizmusról, a Habsburgok abszolút monarchiáját magyarországi abszolutizmusnak nevezhetjük-e? E kérdés felvetését az indokolja, hogy van olyan nézet, amely szerint „Kelet-Európa egyes országaiban — magyaroknál, lengyeleknél — nem fejlődött ki az abszolutizmus.”² Úgy vélem, hogy Magyarország államformája a feudalizmus késői századaiban az abszolút monarchia lévén, magyarországi abszolutizmusról beszélhetünk, annak ellenére, hogy az uralkodó idegen volt, s az államhatalom egyéb jelentős szervei is idegenek voltak. Ez a körülmény döntően határozta meg az abszolút monarchia fejlődését Magyarországon, nem indokolja azonban, hogy a Habsburgok magyarországi államszervezetét, amely összefüggött ugyan birodalmuk központi államapparátusával, különállását azonban megőrizte, magyarországi abszolutizmusnak nevezhetnők. Legalább annyira különbözött ez a magyarországi Habsburg

² *Elekes Lajos*: Az európai feudális államok központosításának néhány kérdéséről. Történelmi Szemle. 1959. 280. l.

abszolutizmus a Habsburgok más országaiban kialakult abszolút monarchiától, mint amennyire egyezett vele.

A másik kérdés, amit a témaválasztással kapcsolatban előjáróban kívánok felvetni, úgy hangzik, hogy vajon az 1760-as évek külön szakaszát jelentik-e a magyarországi abszolutizmus történetének? A válasz erre a kérdésre attól függ, hogy az abszolút monarchia fejlődésének történetét milyen alapon periodizáljuk, milyen szempontok szerint osztjuk szakaszokra.

Az abszolutizmus történetének periodizációjánál véleményem szerint 3 főszempontot érvényesíthetünk. Az első: történt-e változás az államhatalom birtoklása, az uralkodó osztályon belüli hatalmi helyzet terén. A második: történt-e változás az államhatalmi szervezetben. A harmadik: történt-e változás az államhatalom politikájában, akár annak célkitűzésében, akár módszereiben.

Azt, hogy 1761-ben új szakasz kezdődött a magyarországi abszolutizmus történetében, határozottan állíthatjuk. Az uralkodó osztályon belüli hatalmi helyzet ugyan ekkor még nem változott, az államtanács (Staatsrat) felállítása azonban az uralkodó mellett ebben az évben döntő változást jelentett mind az államhatalmi szervezetben, mindpedig az államhatalom politikájában, nemcsak Magyarországon — bár elsősorban ott —, hanem az egész Habsburg birodalomban. Ez a változás utóbb az uralkodó osztályon belüli hatalmi helyzet alakulására is éreztette hatását Magyarországon, az uralkodó hatalmát jelentékenyen megerősítette a rendekkel szemben.

Nem tudjuk ilyen határozottan megmondani azt, hogy a magyarországi abszolutizmus történetének 1761-ben kezdődő szakasza meddig tartott. Az kétségtelen, hogy 1780-ban, II. József trónraléptével új szakasz kezdődött. Az azonban még további vizsgálatra szorul, hogy a Habsburg abszolút monarchia magyarországi politikájában az 1760-as évek végén és az 1770-es évek elején bekövetkezett módosulás, amit az eddigi kutatás a gazdaságpolitikában megállapított,³ vajon más területeken is kimutatható-e, s tekinthető-e olyan mérvűnek, ami indokolná, hogy Mária Terézia uralkodásának utolsó tizedét, az 1770-es éveket a magyarországi abszolutizmus történetében külön szakasznak minősítsük. Az a forrásanyag, amelynek alapján ezt a kérdést a legkönnyebben és a legbiztosabban eldönteni lehetne, az államtanács iratai, sajnos, ma már nem állnak rendelkezésre.

*

Az 1761-ben megszervezett államtanácsnak döntő szerepe volt Mária Terézia uralkodásának második felében a Habsburg abszolút monarchia fejlődé-

Eckhart Ferenc : A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922. 106. l. — Eckhart Mária Terézia személyes politikájának a megváltoztatásáról ír, ami szerinte egy 1770-ben készült emlékiratnak volt a következménye. — Véleményem szerint Mária Terézia politikáját az államtanács nézetének a módosulása változtatta meg, ami Borié Egyed államtanácsos kiválásával hozható kapcsolatba. Erre egyébként Eckhart is utal. l. m. 113. l.

sében mind Magyarországon, mind pedig a birodalom örökös tartományaiban. Az a változás, amely a Habsburg abszolutizmus politikájában az 1760-as évekkel bekövetkezett, az úgynevezett „felvilágosult” abszolutizmus kibontakozása, az államtanács tevékenységével függött össze. Anélkül, hogy akár magának az uralkodónak, aki igen tevékenyen vett részt birodalma kormányzásában, nemcsak a nagy fontosságú, hanem a kisebb jelentőségű ügyeknek az intézésében is, akár pedig a többi kormány szervnek a jelentőségét kisebbiteni akarnók, meggyőződéssel állíthatjuk, hogy a Habsburg abszolutizmus magyarországi politikáját, így osztálypolitikáját is, az 1760-as években, nemcsak irányelveiben, hanem legkisebb részleteiben is az államtanács határozta meg.

Ez a megállapítás minden valószínűség szerint helytálló az örökös tartományokra és az 1770-as évekre vonatkozóan is, kutatásaim azonban, amelyeknek eredményeire mind készülő munkámban, mind pedig ebben az előadásban támaszkodom, a Habsburg abszolút monarchiának csak magyarországi politikájára és csak az 1760-as évekre korlátozódtak. E kutatások még akkor folytak, amikor az államtanács iratai megvoltak. Folytatni őket annak idején nem volt lehetőségem, 1945-ben pedig ez a lehetőség mindenki számára megszűnt.

A következőkben a Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálypolitikáját az e politikát megszabó államtanács iratai alapján ismertetem. Ezeket az iratokat az államtanács tagjai írták, véleményt mondtak, javaslatot tettek bennük az uralkodó számára a birodalom — benne Magyarország — kormányzásának legkülönbözőbb kérdéseiről. Az uralkodón és saját magukon kívül más nem olvasta ezeket a véleményeket, javaslatokat. Ha az uralkodó elfogadta őket — és rendszerint ez volt az eset —, a végrehajtásra illetékes hatóságok és hivatalok mint uralkodói döntésekről értesültek róluk, nem pedig mint államtanács határozatokról. Semmi okuk sem volt tehát az államtanácsosoknak arra, hogy nézeteiket ne a legőszintebben tárják fel vótumaikban, s nekünk sincsen rá okunk, hogy őszinteségükben kételkedjünk.

*

Az állam — amint azt Engels megállapította — „rendszerint... az uralkodó osztály állama”.⁴ Előfordul azonban — írta Engels —, hogy „az államhatalom mint látszólagos közvetítő pillanatnyilag bizonyos önállóságra tesz szert”,⁵ azaz látszólag az osztályok fölé emelkedik. Egyik például erre Engels a XVII—XVIII. század abszolút monarchiáját említette, — mégpedig

⁴ Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Marx—Engels: Válogatott művek. II. k. Bp. 1949. 316. l.

⁵ Uo.

nyilván a franciaországit — mint amely „a nemességet és a polgárságot tartotta egyensúlyban”.⁶

Az abszolút monarchiának az az elmélete, amely az uralkodói hatalmat az osztályok fölé helyezte, valamint az a törekvése, hogy az osztályokat neki alárendelje, az 1760-as évek magyarországi Habsburg abszolútizmusát is jellemezte. Más kérdés természetesen, hogy ezt a törekvést hogyan tudta érvényesíteni, az elméletet miként valósította meg. És további más kérdés, hogy ekkor és itt milyen osztályok egyensúlyban tartásáról volt vagy lehetett szó.

A magyarországi Habsburg abszolútizmus államelméletét az 1760-as években leghívebben nem irodalmi alkotások tükrözik, hanem azok a rövid megjegyzések, amelyekkel az államminiszterek az uralkodó számára készített vótumaikat indokolták.

Az uralkodói hatalmat nem Isten kegyelméből származtatták, nem is a néptől, hanem önmagából, saját lényegéből, rendeltetéséből. Az uralkodónak az a rendeltetése, — így foglalható össze ez az elmélet — hogy alattvalóinak a jólétét szolgálja.⁷ Ugyanez az állam célja is: polgárai javát hivatott biztosítani. Uralkodó és állam, uralkodói hatalom és államhatalom a legszorosabban összefonódnak egymással. Az uralkodó rendeltetésének az állam révén tesz eleget, az állam célja az uralkodón keresztül valósul meg.

Hasonlóképpen szoros a kapcsolat uralkodó és alattvalói, állam és polgárai között. Az uralkodó java azonos alattvalói jólétével,⁸ az állam érdeke egyezik a polgárokéval.⁹

Az állam és az uralkodó hatalmának rendeltetése e hatalom korlátait is megszabja, csak az állampolgárok, az alattvalók javára szabad azt felhasználni.¹⁰ Nem Isten parancsai, nem az uralkodó lelkiismerete, hanem a közjó, az államot alkotó közösség érdeke, a bonum commune,¹¹ das allgemeine Wohl¹² határozza meg, hogy mit tehet és mit nem az uralkodó.

⁶ Uo. — Az államhatalom önállóságának látszólagos és átmeneti voltáról az abszolút monarchia korszakában írt Marx és Engels röviden a Német ideológiában. Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 3. k. Bp. 1960. 180. l. — Marx az abszolút monarchiát átmeneti időszaknak mondta, „amikor a régi feudális rendek hanyatlásnak indulnak és a középkori polgári rend modern burzsoá osztállyá alakul, de a küzdő felek egyike sem kerekedett még felül a másikon.” Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 4. k. Bp. 1959. 334. l. —

⁷ Az uralkodó kötelessége — írta Borié államtanácsos — umb mit dem ewigen Wohl das zeitliche Wohl dessen Volcks und mit dessen Wohl jenes des Staats zu verbinden. Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatsrat (a következőkben: SR), 253/1765.

⁸ Az uralkodó, — írta Borié — dessen Reichthumb in dem Reichthumb seiner Unterthanen, und dessen Wohl in der ihrem Wohl allein bestehet. SR, 1369/1763. — Des Königs und des Staats Wohl gründet sich allein in dem Wohl des Unterthanen. SR, 2153/1767.

⁹ Die Wohlfarth des Staats — hangoztatta Borié — nicht anderst, als auf die Wohlfarth deren Unterthanen begründet werden möge. SR, 614/1762.

¹⁰ Ich betrachte, — olvashatjuk Borié egyik vótumában — dass der Gewalt eines Königs nur zum Besten des Landes geeygnet ist, und von einem guten König zu keinem anderen Ende kann gebraucht werden. SR, 3157/1766.

¹¹ SR, 1903/1761, 2884/1761.

¹² SR, 2410/1765.

Minthogy pedig annak eldöntése, hogy mi az, ami a köz javát, a közösség érdekét szolgálja, csak az uralkodótól függött, az uralkodói és a vele azonos államhatalom elméletileg korlátlanul érvényesült, abszolút monarchia volt.

De más az elmélet és más a gyakorlat, amelynek során megvalósul.

*

Az abszolút monarchiának a közösség javára alapozott államelmélete az uralkodói és a vele azonosított államhatalmat a társadalmi osztályoktól függetleníttette, a társadalom fölé helyezte, mégpedig olyan magas szintre, ahonnan tekintve az osztályok közötti különbségek elmosódtak, az uralkodó alattvalói és az állam polgárai egyenlővé váltak. Ez az államszemlélet korát megelőzte, a feudális társadalmi viszonyokon túlra mutatott.

A valóságban az abszolút monarchia feudális társadalmi viszonyok között kialakult államforma volt, olyan társadalomnak az államformája, amelyben ellentétes érdekű osztályok harcoltak egymással, olyan osztályok, amelyek közül az egyik elnyomó volt, a többi elnyomott.

Az elnyomó osztály uralkodott a többi fölött, részese volt az uralkodói, az államhatalomnak.

Amikor az uralkodó, aki maga is az elnyomó osztályból emelkedett ki, hatalmát — államelméletének megfelelően — az egész társadalom, annak valamennyi osztálya fölé törekedett kiterjeszteni és korlátlaná tenni, e törekvésében szembekerült az államhatalom részesével, az uralkodó osztállyal. Az államhatalomért meg kellett mérkőznie az uralkodó osztállyal.

A Habsburg abszolutizmus ezt a harcot a birodalom különböző országaiban nem egy időben és nem azonos eredménnyel vívta meg. Az ún. örökös tartományokban az 1760-as évekre már eldőlt a küzdelem, mégpedig az uralkodó javára. Magyarországon más volt a helyzet. A döntő harc uralkodó és uralkodó osztály között itt ekkor kezdődött, hogy azután II. József uralkodása idején érje el tetőfokát.

A magyarországi Habsburg abszolutizmus története 1761-ben kezdődő szakaszának alapjellegét az uralkodó és a magyar uralkodóosztály közötti harc kiéleződése határozta meg. Az uralkodó arra törekedett, hogy a magyar uralkodó osztályt az államhatalomból kiszorítsa, hogy uralkodói hatalmát korlátlaná tegye. A magyar uralkodó osztály pedig mindent elkövetett, hogy az uralkodónak ezt a törekvését megghiúsítsa.

*

A harc kiéleződése a Habsburg uralkodó és a magyar uralkodó osztály között az 1760-as években annak a következménye volt, hogy Magyarország ekkor az uralkodói politika előterébe került. E politika irányítói, az osztrák államtanács tagjai Mária Terézia uralkodásának első két évtizedéből, külö-

nösen pedig a hétéves háború eredménytelenségéből azt a következtetést vonták le — és nem alaptalanul —, hogy a Habsburg birodalom nagyhatalmi állását Európában csak akkor tarthatja meg, illetve szerezheti vissza, ha Magyarországra támaszkodik, ha kihasználja azokat a lehetőségeket, amelyekkel Magyarország rendelkezik. „Egyedül Magyarország adhatja — írta Borié államtanácsos egyik vótumában — az osztrák monarchia számára azt az erőt, amelynek révén minden más államot fölül tud múlni.”¹³

A Habsburg abszolutizmus politikájának irányítói nemcsak felismerték Magyarország jelentőségét az osztrák monarchia számára, hanem egyben azt is megállapították, hogy az ország gazdasága elmaradott, és hogy ennek az elmaradottságnak az elavult alkotmány a legfőbb oka. A magyarországi politika legfőbb céljaként az alkotmány megváltoztatását tűzték ki.

A magyar alkotmány, amely ellen a Habsburg abszolutizmus az 1760-as években támadást indított, lényegében a rendi jogokat és kiváltságokat jelentette, a magyar uralkodó osztálynak a hatalmi helyzetét biztosította, egyrészt az uralkodóval, másrészt a többi társadalmi osztállyal szemben. A Habsburg abszolutizmus, amikor a magyar alkotmány megváltoztatása érdekében a magyar uralkodó osztály ellen a harcot felvette, ennek hatalmi helyzetét nemcsak az uralkodóval szemben akarta megváltoztatni, hanem a többi társadalmi osztállyal szemben is.

Az osztrák államtanácsnak az a megállapítása, hogy Magyarország gazdasági elmaradottságának az elavult alkotmány a legfőbb oka, lényegében azt jelentette, hogy a gazdasági fejlődést a társadalmi viszonyok akadályozzák, hogy az uralkodó osztály jogai és kiváltságai az ország erőforrásainak a kiaknázását gátolják. Ezt a gátat akarta a Habsburg abszolutizmus az 1760-as években megdönteni.

A magyar alkotmány elavultságát a Habsburg uralkodói politika elsősorban abban látta, hogy a magyar uralkodó osztály nemcsak személyében volt mentes az állami adó alól, hanem jogai és kiváltságai a nemesi birtok adómentességét is biztosították. Kétségtelen, hogy a nemesség bevonása a köztelherviselésbe az állami adójövedelmet növelte volna, hogy az adónak a nemesi birtokhoz kötése az adórendszert szilárdabb alapokra helyezte volna, mindez azonban még nem jelentette volna azt, hogy a gazdasági fejlődés útjából az alkotmány által támasztott, az uralkodó osztály jogaiból és kiváltságaiból származó minden akadály elhárult. A Habsburg abszolutizmus ennyivel nem is elégedett volna meg, ezen túlmenő céljai is voltak.

Az osztrák államtanács tagjai a magyar alkotmány további, a nemes és a nemesi föld adómentességénél nem kisebb jelentőségű, káros következményét abban látták, hogy a nemesnek biztosította a jogát a jobbágy

¹³ Ungarn . . . allein vermögend ist, die österreichische Monarchie in die alle andere Staaten überwiegende Macht zu setzen. SR, 166/1767. — Hasonló megnyilatkozásokat l. SR, 1903/1761, 2404/1767, 2715/1767, 1593/1768.

kizsákmányolására, a földesúrnak járó jobbágyszolgáltatások tetszése szerinti megszabására. Az uralkodói politika legelső céljául azt tűzte ki, hogy a jobbágy földesúri túlterhelését megakadályozza.

Vitathatatlan, hogy a Habsburg abszolútizmust jobbágyvédő politikájában elsősorban az a szempont vezette, hogy a földesúri túlterhelés megakadályozásával az állami adóteher növelését biztosítsa. Leegyszerűsítően azonban a kérdést, ha csak ebben látják e politika célját. Az abszolút monarchia nemcsak azért akart jómódú alattvalókat, hogy több adót fizessenek, hanem azért is, hogy többet fogyasszanak és termeljenek, ezáltal is erősítsék az államot, amelynek hatalma polgárainak a jólététől függ.

Számos egyéb olyan következménye is volt a magyar alkotmánynak, a magyar nemesség kiváltságos helyzetének, ami az osztrák államtanács megítélése szerint a gazdasági élet — a bányászat, a kereskedelem, a közlekedés stb. — fejlődését nehezítette. És nem vitathatjuk, hogy az államtanács helyesen ítélte, amikor a magyar alkotmánynak az elavultságára, zavarosságára, a haladást fékező és gátló hatására rámutatott.¹⁴ Kétségtelen, hogy amikor a Habsburg abszolútizmus az 1760-as években a magyar uralkodó osztállyal szembekerült, a gazdasági és társadalmi fejlődés szempontjából haladóbb álláspontot képviselt, időszerűbb nézetet vallott, mint a jogaikhoz és kiváltságaikhoz ragaszkodó rendek.

*

Ennek ellenére nem könnyű a történész dolga, amikor az egymással szembenálló két fél, a Habsburg abszolútizmus és a magyar nemesség fölött ítéletet kell mondania. Nem könnyű azért, mert a magyar nemesség jogaihoz és kiváltságaihoz idegen uralkodóval szemben ragaszkodott, olyan uralkodóval szemben, aki egyben más országoknak is ura volt.

Ez a körülmény döntően befolyásolta a Habsburg abszolútizmus magyarországi politikáját, nemcsak az 1760-as években, hanem történetének korábbi és későbbi szakaszaiban is. És döntő súllyal esik latba e politika, nem különben a vele szembenálló magyar nemesség álláspontjának az elbírálásánál is.

Az abszolút monarchiák történetének vizsgálatánál különbséget kell tenni a nemzeti és az idegen abszolútizmusok között. Magyarországon az abszolút monarchia nem nemzeti, hanem idegen abszolútizmus volt. Ezt a

¹⁴ Die unglückselige Verfassung des Königreichs Hungarn, — olvashatjuk Stupan államtanácsos egyik vótumában — oder viel mehr der National Geist, und ein blindes Verlangen, die alten Rechte und Gewohnheiten beyzubehalten, verhindern die besten Einrichtungen, welche nicht allein zum Nutzen des Souverain, oder des Universi, sondern auch zur Wohlfahrt des Landes selbst, vorgehoben werden könnten. SR, 2884/1761. — Das ungarische Recht — írta Borié — kein Recht ist, sondern gedrehet werden kann, wie man will. SR, 2401/1763.

tényt történészeink az abszolútizmus kérdéseiről rendezett vitájukon nem méltatták kellő figyelemre, pedig az abszolút monarchia eme válfajának a vizsgálatával elsősorban nekünk kell foglalkoznunk.

A Habsburg abszolútizmus egész politikáját, magyarországi politikáját is az egész birodalom érdeke irányította. Ennek a birodalomnak Magyarország csak egyik országa volt, amelynek érdeke nem mindig egyezett az egész birodalomnak és gyakran nem egyezett a többi országnak, az úgynevezett örökös tartományoknak az érdekével. Amikor a Habsburg monarchiának magyarországi politikáját a történelem mérlegére tesszük, nem írhatjuk a rovására, ha azt állapítjuk meg, hogy nem vette figyelembe a különleges magyar érdeket, amikor az az egész birodalom érdekével nem volt összeegyeztethető. De joggal marasztaljuk el azért, ha a magyar érdeket elhanyagolta olyan esetben is, amikor az az egész birodalom érdekével nem ellenkezett, csupán az örökös tartományoknak az érdekét sértette.

Sajnos, a magyarországi Habsburg abszolútizmusra általában az volt jellemző, hogy az örökös tartományokat Magyarországgal szemben előnyben részesítette, még akkor is, ha az egész birodalom érdeke ezt nem kívánta meg. Még az 1760-as évekről is ezt állapíthatjuk meg, pedig ebben az időszakban viszonylagos jóindulatot, megértést tapasztalunk a Habsburg politika irányítói részéről Magyarországgal szemben.

A Habsburg abszolútizmus az 1760-as években sokat tett Magyarország anyagi és szellemi felemelkedése érdekében. Magyarországi politikájának azonban árnyoldala is volt, nem tett mindent meg, amit az egész birodalom érdekének a sérelme nélkül megtehetett volna, nem tette meg azért, mert az örökös tartományoknak kedvezett. Kaunitz államminiszter egyik vótumában leszögezte, hogy az uralkodó ugyan közös anyja valamennyi országának és tartományának, mégis különbséget tesz közöttük aszerint, hogy anyai gondoskodását milyen mértékben érdemlik meg. Az örökös tartományok jobban megérdemelték az anyai gondoskodást, mint Magyarország, amelynek nemessége nem volt hajlandó az egész birodalom érdekét figyelembe venni, nem volt hajlandó alkalmazkodni azokhoz a viszonyokhoz, amelyek az örökös tartományokban kialakultak, nem volt hajlandó saját és az ország kiváltságos, az egész birodalométól eltérő helyzetén változtatni. Amíg ezt meg nem teszi, nem érdemli meg, hogy országa az örökös tartományokkal azonos elbírálásban, hasonló uralkodói támogatásban részesüljön.

A Habsburg politika legfőbb célja Magyarországgal szemben kezdettől fogva mindvégig az volt, hogy az országot birodalmukba beolvasszák, hogy a különbséget a magyarországi és az örökös tartományokbeli viszonyok között megszüntessék, hogy birodalmuk részeinek az uniója ne csak az uralkodó azonosságát jelentse, ne csupán perszonális jellegű, hanem egyben reális legyen. Ez a törekvés a magyar állam önállóságát veszélyeztette, a magyar nemzeti fejlődést akadályozta.

A Habsburg abszolút monarchia eme politikájával szemben a magyar uralkodó osztály, a nemesség vette fel a harcot. E harcban legerősebb fegyvere a magyar alkotmány volt, erre támaszkodva igyekezett a Habsburgok beolvasztó törekvését megghiúsítani.

A magyar alkotmány azonban — mint már említettem — lényegében a nemesi jogokat és kiváltságokat jelentette. A magyar uralkodó osztály amikor az állami önállóságért harcolva az alkotmányt védte, egyben a nemesi jogok és kiváltságok fenntartásáért is küzdött. A Habsburg abszolutizmus pedig amikor a magyar alkotmányt támadta, nemcsak a nemesi jogokat és kiváltságokat igyekezett felszámolni, hanem az ország állami önállóságát is.

A Habsburg politikának azt a törekvését, amely Magyarország beolvasztására, az állami önállóság felszámolására irányult, Magyarország szempontjából károsnak kell ítélnünk, még akkor is, ha elismerjük, hogy az egész birodalom szemszögéből más megítélés alá esik ez a politika. Azt a törekvését viszont a Habsburg abszolutizmusnak, amely a nemesi jogok és kiváltságok felszámolását tűzte ki céljául, a gazdasági és társadalmi haladást szolgálónak kell tekintenünk.

Hasonlóképpen foglalhatunk állást a magyar uralkodó osztálynak a Habsburg abszolút monarchia elleni küzdelme értékelésénél. Indokolt volt ez a küzdelem, amennyiben az állami önállóságot védte, a beolvasztást akadályozta, káros volt, amennyiben az elavult jogokhoz és kiváltságokhoz ragaszkodott és ezáltal a gazdasági és társadalmi haladás fékje lett.

Marxista történetírásunk — úgy vélem — túljutott már azon a kezdetleges fokon, amikor a múlt eseményeinek, irányzatainak és személyiségeinek az értékelésénél csak kétfajta osztályzatot ismert, s vagy pozitívnak, vagy negatívnak minősített. És amikor valamiben pozitívumot és negatívumot egyaránt talált, akkor ezeket mérlegre tette, s aszerint, hogy melyiket találta súlyosabbnak, mondta ki általánosító ítéletét.

Helytelen lenne úgy feltenni a kérdést, hogy a Habsburg abszolutizmus és a magyar nemesség küzdelmében melyik fél volt a pozitív és melyik a negatív hős? Erre a kérdésre még akkor sem tudnánk válaszolni, ha előzőleg megpróbálnók eldönteni azt az ugyancsak értelmetlen, mert megválaszolhatatlan kérdést, hogy a haladás szempontjából mi volt a lényegesebb: az állami önállóság, vagy pedig a nemesi jogok és kiváltságok felszámolása. Mindkettő lényeges volt. A Habsburg abszolutizmus beolvasztó politikáját nem menti, hogy egyben a nemesi jogok és kiváltságok ellen is fordult. És a magyar nemesség ragaszkodását jogaihoz és kiváltságaihoz nem igazolja, hogy egyben az állami önállóságot is védte.

A Habsburg abszolutizmus magyarországi politikájában az 1760-as években ugyanúgy voltak pozitív és negatív elemek, mint a magyar uralkodó osztály ellene folytatott küzdelmében. A történetírásnak nem az a feladata,

hogy akár az egyik, akár a másik fél hibáját elkendőzze, vagy igazát fel-nyívtassa, hanem az, hogy olyannak mutassa meg, amilyen ténylegesen volt.

*

A támadás, amit a Habsburg abszolutizmus az osztrák államtanács irányításával az 1760-as években a magyar uralkodó osztály, az alkotmány, a nemesi jogok és kiváltságok ellen indított, nem volt olyan nyílt és általános, mint ahogyan húsz év elteltével II. József támadott. A végső cél azonos volt: az uralkodói és a vele elméletileg azonosított államhatalom teljesen abszolúttá tétele, az uralkodó osztály kiszorítása az államkormányzatból, a nemesi jogok és kiváltságok felszámolása. A cél felé megtett lépések azonban még bizonytalanok és óvatosak voltak, az alkalmazott eszközök szelidebbek és tapintatosabbak, mint II. József erélyes intézkedései, aki határozottan fogott hozzá azoknak az elhatározásoknak a megvalósításához, amelyek még anyja uralkodásának az idejében érlelődtek meg benne, nem utolsó sorban éppen az államtanács hatására, amelynek munkájában kezdettől fogva részt vett.

Közkeletű megállapítása történetírásunknak, hogy a magyar uralkodó-osztály a Rákóczi szabadságharc leverése után behódolt a Habsburg hatalomnak, annak ellenében, hogy nemesi jogait és kiváltságait megtarthatta. Kevésbé méltatta azonban figyelemre történetírásunk azt a körülményt, hogy a magyar uralkodóosztály a szatmári békekötés után nemcsak jogait és kiváltságait tartotta meg, hanem az államhatalom gyakorlásában is jelentős szerephez jutott, mind a törvényhozásban, mind pedig a kormányzatban és a közigazgatásban. Ez a szerep ellenkezett az abszolút monarchia államelméletével. Az 1760-as években az uralkodó az államtanács sugalmazására megkísérelte, hogy a magyar uralkodóosztályt mind a törvényhozásban, mind pedig a kormányzatban és a közigazgatásban háttérbe szorítsa. Könnyebben megtehetette ezt a törvényhozásban.

A Habsburg monarchia belpolitikáját 1761 óta irányító államtanács kezdettől fogva bizalmatlan volt a magyarországi országgyűlésekkel szemben. A tapasztalat azt mutatja, — írta Kaunitz államminiszter egyik 1761-es vótumában — hogy az országgyűlés az uralkodó számára hátrányos, ezért a leggondosabban kerülni kell.¹⁵ Elsősorban a magyarországi országgyűlésre vonatkozott ez a megállapítás, de az erdélyi országgyűlésben sem bízott az államtanács,¹⁶ annak ellenére, hogy az erdélyi rendek általában sokkal kisebb ellenállást fejtettek ki az uralkodóval szemben, mint a magyarországiak.

E bizalmatlanság ellenére az uralkodó az 1760-as évek közepén kísérletet tett arra, hogy bizonyos reformokat törvényhozási úton léptessen életbe, országgyűlésre hívta össze a magyarországi rendeket.

Az 1764/65-ben tartott magyarországi országgyűlés az uralkodó szempontjából teljes kudarcot hozott. A magyar rendek nem voltak hajlandóak

¹⁵ SR, 1903/1761.

¹⁶ SR, 1194/1761.

az uralkodó által előterjesztett javaslatokat megszavazni, sőt, olyan magatartást tanúsítottak, amely az államtanácsot a legmélyebben felháborította. A magyar rendek — írta Borié — sérelmeiket és követeléseiket olyan féktelenül pimasz hangnemben fogalmazták meg, amely nemcsak sérti az uralkodó tekintélyét, hanem semmibe is veszi azt, s a főhatalmat elvitatja az uralkodótól.¹⁷ Olyan méretet öltött — olvashatjuk egy másik vótumában — a rendek korlátot nem ismerő gőgje, mintha minden tőlük függene és az uralkodó tetteit fölülbírálhatnák.¹⁸

Ez az országgyűlés élesen rávilágított arra, hogy a Habsburg abszolutizmus és a magyar uralkodó osztály államszemlélete között milyen mély, milyen áthidalhatatlan szakadék tátongott. Az államtanács tudni sem akart róla, hogy az államhatalomnak a rendek is részesei, hogy uralkodó és rendek között valamiféle coimperium létezhetnék.¹⁹ Tagadta, hogy a rendeknek a törvényhozásban más szerepük lenne, mint hogy véleményüket az uralkodó felszólítására nyilvánítják. Az már az uralkodótól függ, hogy ezt a véleményt figyelembé veszi-e, avagy nem.²⁰ Úgy gondolták az államtanács tagjai, hogy a XVIII. századi monarchiában az uralkodó hatalma épp olyan korlátlan kell, hogy legyen, mint amilyen a magyar királyoké az Árpádok idejében volt.

A rendek álláspontját, amely szerint ők is részesei az államhatalomnak, amely dualista álláspont volt, jellemző módon republikánus nézetnek tartotta az államtanács. Ugyanakkor nacionalistának is nevezte ezt a nézetet. Ki kell irtani a magyar nemességből — írta Stupan államtanácsos — a republikánus szabadságra való törekvés oly nagyon ártalmas nacionalista szellemét.²¹ A nacionalizmus vádja méltán érte a magyar rendeket, amennyiben ezt az 1760-as években vádnak lehet tekinteni. Republikánusnak azonban csak annyiban tekinthető a magyar rendi álláspont, amennyiben az uralkodói hatalom abszolút voltát tagadta. Egyebekben az uralkodó alattvalóinak, az állam polgárainak egyenlőségét valló abszolutista államszemlélet közelebb állott a republikánizmushoz, mint a nemesi jogait és kiváltságaikat védő rendeké.

¹⁷ Seynd die Gravamina und Postulata Statuum in denen wesentlichen Stucken allenthalben so beschaffen und mit einer solchen zaumlosen Frechheit verfasst, dass dieselbe die königliche Authority auf das Empfindlichste nicht allein angreifen, sondern diese gleichsam zernichten und dagegen den obristen Gewalt denen Ständen zulegen wollen. SR, 1461/1764.

¹⁸ Die ungarischen Stände . . . zu einem solchen Stolz und Licentiosität erwachsen, dass sie vermaßen, als ob alles von ihrem Willen abhänge, und sie . . . auch die Handlungen des Königs ihrer Beurtheilung unterwerfen, somit das wesentliche eines obristen Gewalts sich zueygnen könnten. SR, 2688/1764.

¹⁹ Uo.

²⁰ Ein König in Hungarn — írta Borié — zwar super legibus condendis die Meinung seiner Ständen vernehmen muss, nach der Vernehmung aber auch gegen ihr Einrathen die Decision geben und darnach die Inarticulation befehlen kann. SR, 181/1765.

²¹ Eben so erwünschlich wäre es, wenn dem hungarischen Adel durch ein wohl verfasstes ins publicum universale et particulare Hungariae die waren principia status beygebracht, und der so schädliche Nationalgeist einer praetendierenden republicanischen Freyheit ausgerottet würde. SR, 538/1765.

Mária Terézia és tanácsosai azután az 1764/65-ös országgyűlés tapasztalataiból azt a következtetést vonták le, hogy a rendeket többé nem hívták össze, hanem teljesen rátértek a rendeleti úton való kormányzásnak már korábban is járt útjára. II. József, aki figyelemmel kísérte a fejleményeket, uralkodása idején még csak kísérletet sem tett az országgyűléssel.

*

A magyar uralkodó osztályt azonban nem túl érzékenyen érintette az a tény, hogy ezután hosszú ideig nem volt lehetősége az uralkodói javaslatok elutasítására, a maga sérelmeinek és kívánságainak előterjesztésére. Hiszen már korábban hozzászokhatott ahhoz, hogy országgyűlések ritkán vannak, s azoktól különösebb eredményt ő sem várhat. Hatalmi érvényesülésének igazi területe nem az országgyűlések padsorai, hanem az államkormányzat és a közigazgatás hivatalai voltak.

Az abszolút monarchiák történetével foglalkozó bőséges irodalom méltán hangsúlyozza azt a szerepet, amit a hivatalszervezet az abszolútizmus szolgálatában betölt. Az uralkodói hadsereg mellett az uralkodói hivatalszervezetet tartja az abszolút monarchiák legerősebb hatalmi eszközének. Ez a megállapítás általánosságban a magyarországi abszolútizmusra is érvényes, de — véleményem szerint — nem olyan mértékben, mint egyéb abszolút monarchiák esetében.

Magyarországon az államkormányzat és a közigazgatás hivatalszervezetéről az 1760-as években határozottan állíthatjuk, hogy legalább olyan, ha nem nagyobb mértékben volt az uralkodó osztály hatalmi eszköze, mint az uralkodóé.

Érvényes ez a megállapítás nemcsak a közigazgatás legjelentősebb középfokú szerveire, a vármegyékre, amelyeknek ellenzéki beállítottsága az uralkodói hatalommal szemben közismert, hanem a felsőfokú kormányhatóságokra is, amelyekről a köztudat azt tartja, hogy az abszolútizmus megbízható kiszolgálói voltak.

E hiedelemnek az az alapja, hogy a központi — udvari és országos — kormányhatóságok tisztviselőit az uralkodó nevezte ki, azok tehát tőle függtek. Számos kérdésben valóban engedelmes eszközei voltak ezek a kormány szervek az uralkodói akaratnak. Amikor azonban a döntő kérdés került szóba, az alkotmánynak, a nemesi jogoknak és kiváltságoknak a kérdése, kiderült, hogy a kormányhatóságok tisztviselői nemcsak királyi hivatalnokok, hanem magyar nemesek is, sőt, inkább magyar nemesek, mint királyi hivatalnokok. A nemzetükhöz és az osztályukhoz fűződő szálak erősebbeknek bizonyultak, mint a szolgálat kötelékei.

Nem felesleges hangsúlyozni, hogy az érdekek, amelyek a királyi hivatalnokokat szembeállították az uralkodói akaratral, kettős jellegűek: nemze-

tiék és nemesiek voltak. Ez adja meg ugyanis a kulcsot magatartásuk megértéséhez és megítéléséhez. Más elbírálás alá esik ellenállásuk az idegen uralkodóval szemben, ha a nemzeti függetlenség, az állami önállóság védelmében cselekedtek, és másként minősül fellépésük, ha a nemesi jogokat és kiváltságokat védtek. Előfordult természetesen, hogy egyszerre mindkettőt tették.

A magyar központi kormányhatóságok közül az uralkodóhoz legközelebb a két udvari kancellária: a magyar és az erdélyi állott. Az államigazgatásban nekik volt a legjelentősebb szerepük. Bécsben működtek, tisztviselőik olyan személyek közül kerültek ki, akikben leginkább bízott az uralkodó.

Ennek ellenére az 1760-as években a Habsburg birodalom belpolitikáját irányító osztrák államtanács nem volt megelégedve e két udvari hatóság működésével. Az erdélyi udvari kancellária ellen is volt panasza,²² de sokkal többször kifogásolta a magyar udvari kancellária tevékenységét.

A fő kifogás ugyanaz volt, mint az országgyűléssel és általában a magyar nemességgel szemben: nacionalista²³ és republikánus szellem²⁴, udvarellenesség, az uralkodói szándék megghiúsítása.²⁵

Mindjárt az államtanács megalakulása után a magyar udvari kancellária megbízást kapott arra, hogy dolgozzon ki egy rendszert Magyarország viszonyainak a megjavítására és terjessze azt részletekben elő. A kancellária a megbízatást nem teljesítette, s amikor 1762-ben felelősségre vonták, különböző kifogásokra hivatkozott. Magatartásának azután az lett a következménye, hogy az uralkodó gróf Pálffy Miklós kancellárt leváltotta és több kancelláriai tanácsost is menesztett.

Gróf Esterházy Ferenc lett az új magyar kancellár, új tanácsosok kerültek az elbocsátottak helyére, de a kancellária szelleme a régi maradt, magatartása az uralkodói politikával szemben nem változott. Az államtanács tagjai ismételten kifejezték elégedetlenségüket ezzel a magatartással. A sok eset közül legyen elég csak egyre hivatkozni.

1762 végén felmerült az a gondolat, hogy a magyarországi rendek járuljanak hozzá a magyarországi erődök megerősítésének a költségeihez. A magyar udvari kancellária az alkotmányra hivatkozva a rendek rendkívüli tehervállalása ellen foglalt állást. Borié államtanácsos így nyilatkozott a kancellária magatartásáról: „Nagyon elszomorító dolog, hogy a magyar kancellária a mostani igen nagy szükségben is, amikor magának Magyarországnak a fennmaradásáról, az ország egész lakosságának a biztonságáról van szó, az ismert

²² SR, 2962/1768.

²³ Borié államtanácsos azért javasolta báró Balassa Ferenc kinevezését a magyar udvari kancelláriához, darmit dem daselbsten praevalirenden Nationalismo das Gegenwicht zum Nuzen des Staats gesetzt würde. SR, 91/1762.

²⁴ SR, 762/1768. — Ugyancsak republikánus principiumot állapított meg Borié államtanácsos az erdélyi udvari kancelláriánál. Mich haltet davon nicht ab das dermahlige republicanische Principium der Canzley, dass nemblich Ihre Mayestat sine concursu et consensu statuum ein neues Gesetz nicht errichten könnnten. SR, 2962/1768.

²⁵ SR, 2069/1761.

szólamoť üti meg a magyar szabadságnak a sérelméről, és azt állítja, hogy az országtól most sem lehet semmit sem követelni. Ha így beszélne egy egyszerű magyar ember, aki szabadságát helytelenül értelmezi és pillanatnyi egyéni érdekét többre becsüli, mint az ország javát, mint saját valódi hasznát, akinek fogalma sincsen arról, hogy az állam egyik tagjának milyen kötelességei vannak az állammal szemben, aki vak tudatlansággal nőtt fel, — azon nem lehetne megütközni. Az azonban teljesen érthetetlen előttem, hogy a kancellárnak és az egész kancelláriának a szájából kell ilyen beszédet hallani, akiknek az a kötelességük, hogy az állam javáról gondoskodjanak, hogy a lakosság hibáit kijavítsák, hogy megértessék vele, hogy a szabadságról vallott hamis nézetéből romlása és pusztulása származik. Annál is érthetlenebb, mert a kancellária tisztviselői mind az uralkodó hivatalnokai.”²⁶

Ha a magyar udvari kancelláriáról ilyen volt az államtanács véleménye, — és nézete az 1760-as évek végére sem változott meg²⁷ — nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a többi magyar kormányhatóságban sem bízott. Az erdélyi udvari kancelláriát ugyancsak republikánus szelleműnek tartotta,²⁸ a magyar helytartótanácsot nem különben.²⁹ Az erdélyi gubernium hűségében éppúgy kételkedett,³⁰ mint a magyar kamaráiban.³¹ Gróf Grassalkovics Antalban, a magyar kamara elnökében sem bízott jobban, mint Pálffy és Esterházy kancellárokbán.³² Gróf Batthyány Lajos nádort és gróf Batthyány Ádám tárnokmestert egyaránt az udvar szándékainak az ellenzői közé számította.³³

És mit várhatott a középfokú közigazgatás legfontosabb szerveitől, a vármegyéktől, ha a királyi dikasztériumokban ilyen volt a helyzet? Hiszen a vármegyékben csak a főispánokat nevezte ki az uralkodó, a többi tisztviselőt a nemesség választotta. És a főispánoktól sem várta, hogy célkitűzéseit inkább elfogadják, mint a központi hatóságok vezetői.³⁴

A Habsburg abszolutizmus az 1760-as években tisztában volt a megyerendszer jelentőségével. Világosan látta, hogy politikájának sikerét nem remélheti mindaddig, amíg a megyei alkotmányt meg nem változtatja.³⁵

Mit tett a bécsi udvar annak érdekében, hogy az államkormányzatban és a közigazgatásban a magyar uralkodóosztállyal szemben az uralkodói

²⁶ SR, 531/1763.

²⁷ SR, 762/1768.

²⁸ SR, 2962/1768.

²⁹ Die dermahligen Normal Principia des Consilii Locumtenentialis zu Pressburg nicht allein sehr republicanisch seynd . . . írta Borié államtanácsos egyik vótumában. SR. 2010/1767.

³⁰ SR, 1194/1761.

³¹ SR, 1668/1761, 3348/1761.

³² SR, 3085/1762, 3874/1762.

³³ SR, 432/1765, 355/1765.

³⁴ SR, 559/1766.

³⁵ Bey der jetztmahligen Verfassung deren ungarischen Comitaten man im mindesten nicht gesicheret seye, ob und in wie weith deren jeder denen königlichen Gebotten das gehorige Genügen leiste, oder nicht — írta Borié államtanácsos. SR, 2404/1767.

hatalomnak nagyobb befolyást biztosítson, hogy a magyar nemességet vissza-szorítsa?

Egyik eszköze az volt, hogy a magyar központi hatóságokhoz, elsősorban a kancelláriákhoz, a helytartótanácshoz és a magyar kamarához, de a többi dikasztériumhoz is, nem különben a főispáni tisztségekbe is, olyan magyarokat nevezett ki, akikben megbízott. Ezeknek a száma viszonylag kevés volt. Nemcsak ezért, hanem azért is, mert a németesítés egyik fő célja volt politikájának, német tisztviselőket nevezett ki a királyi hivatalokba, főleg a kincstári igazgatás állásaiba.³⁶ Szóba került a magyar közigazgatásnak, elsősorban a megyerendszernek a gyökeres reformja is,³⁷ ezt azután — nem különben az egész államkormányzat átszervezését — II. József hajtotta végre. Más vonatkozásban is II. József számos intézkedéseinek a gyökerei az 1760-as évekre nyúlnak vissza, az ő idejében tetté ért szándékok ösztönzői ez évek államminiszterei és államtanácsosai voltak, akik a maguk idejét még nem látták elérkezettnek arra, hogy olyan eréllyel lépjenek fel, mint húsz évvel későbbben tanítványuk tette.

Kénytelen-kelletlen belenyugodtak abba, hogy a magyar nemesség az államkormányzatban és a közigazgatásban, nem különben a jogszolgáltatásban korábbi szerepének jelentős hányadát továbbra is megtartsa, és csak lassan, lépésről-lépésre szoruljon háttérbe az uralkodói hatalommal szemben. A törvényhozásból könnyen ki lehetett zárni a rendeket, az uralkodó egyszerűen nem hívta össze az országgyűlést. Az államigazgatásból nem bocsáthatta el a magyar nemeseket, csak fokozatosan cserélhette ki őket olyanokkal, részben ugyancsak magyar nemesekkel, akiknek államszemlélete már azonos volt az abszolutista államelmélettel.

A magyar nemesség államszemléletének a megváltoztatására, megfelelő oktatás révén, igen nagy súlyt helyezett a Habsburg abszolutizmus az 1760-as években. A jogtudomány különböző ágazatainak, valamint a kamarai és a közigazgatási tudományoknak az oktatásától várt elsősorban sikert.³⁸ Bécsi ösztöndíjakat biztosított fiatal magyar főiskolások számára, akiktől azt remélte, hogy tanulmányaik befejeztével különböző hivatalokba kerülve a tisztviselők rendi gondolkodásmódját meg fogják változtatni.³⁹

A nemesi gárdától is azt várta az uralkodó, hogy a bécsi évek után hazájukba visszatérő nemesek másképpen gondolkodnak és cselekszenek majd, mint a világ fejlődésétől elmaradott osztálytársaik.

*

³⁶ SR, 1194/1761, 1302/1761, 1955/1761, 1668/1761, 3348/1761, 2884/1764, 2946/1767.

³⁷ SR, 2404/1767.

³⁸ SR, 608/1765.

³⁹ SR, 66/1766, 1310/1766.

A ráció felvilágosodásában erősen bízott az 1760-as évek Habsburg abszolutizmusa, amikor a magyar nemesség befolyásának korlátozására törekedett, de azért más, közvetlenebbül ható eszközöket sem hanyagolt el.

Arra természetesen nem gondolhatott, hogy a nemességet, a nemesi kiváltságokat megszüntesse, bár a legszívesebben ezt tette volna. Azt azonban célul tűzte ki, hogy a nemesség száma ne növekedjék, hanem csökkenjék.⁴⁰

Ezt a célt szolgálták a nemességigazolások, amelyek azonban nem vezettek a várt eredményre. Borié államtanácsos 1766-ban mint nagy bajt állapította meg, hogy a nemesség száma állandóan növekszik.⁴¹ Részletes javaslatot készített ennek a bajnak a megszüntetésére. A nemességigazolást szigorítani akarta. Hat évi határidőt kívánt szabni az igazolásra, amit díjhoz kötött volna. Javaslata értelmében a nemes elvesztette volna nemességét, ha jogaival és kiváltságaival 20 éven át nem élt, továbbá ha paraszt módjára földet művelt, vagy ipari és kereskedelmi foglalkozása volt. Egyedül a nagykereskedelem lett volna összeférhető a nemesi jogokkal és kiváltságokkal. A legfontosabbnak azonban azt tartotta Borié, hogy a nemesség- és a birtokadományozás terén történjék változás.⁴²

Helytelennek tartotta azt a gyakorlatot, hogy Magyarországon nemcsak a király adományozhatott birtokot és vele együtt nemességet, hanem bizonyos korlátok között a nádor is, sőt a főpapok is adhattak praedialistáiknak adómentes földeket. Ezek a nádori és főpapi adományok azonban eltörpültek a királyi adományok mellett.

Az uralkodónak azt a jogát, hogy a birtokot és a nemességet ő adományozza, továbbá azt a joggyakorlatot, hogy a kihalt nemesi családok birtokai a koronára háramlanak és azokkal a király rendelkezik, tartotta az államtanács. és elsősorban Borié államtanácsos annak az eszköznek, amelynek segítségével a magyar nemesség gazdasági alapját meg lehet rendíteni.

Többféle változatban merült fel az a gondolat, hogy az adományozás és a háramlás jogát a nemesség ellen kellene felhasználni.

A legegyszerűbb megoldásnak az mutatkozott, hogy az uralkodó az adományozást szüntesse meg, s a koronára háramló birtokokat tartsa kincstári kezelésben. Ennek a megoldásnak azonban nemcsak az mondott ellent, hogy a törvények az uralkodót kötelezték arra, hogy a koronára háramlott birtokokat újra eladományozza, — ezen még túltette volna magát a királynő — hanem ellene szólott az is, hogy a kincstárnak a birtokadományokból jelentős jövedelme volt, amiről lemondani nehezen tudott volna, nem is akart.

Egy másik megoldás az lett volna, hogy az uralkodó az adományozás előtt, amíg még kincstári kezelésben vannak, változtassa meg a birtokok

⁴⁰ SR, 529/1762.

⁴¹ A magyarországi nemes családok száma Borié szerint ekkor 32 000 volt. SR, 2750/1766.

⁴² Uo.

jogviszonyait, s kötelezze az adományosokat, hogy a megváltoztatott jogviszonyokat elfogadják.

A birtokjogi viszonyok megváltoztatásának mikéntjére vonatkozólag ugyancsak többféle elgondolással találkozunk. Az 1760-as évek elején az államtanács még úgy vélte, hogy egyszerre több változtatást is végre lehet hajtani. Először is az állami adót a földhöz kell kötni, ami a nemesi adómentesség csorbítását jelenti majd. Azután a jobbágybirtokot örökölhetővé kell tenni, ami a nemesi birtokjogon fog csorbát ejteni és megakadályozza a jobbágykézen levő földeknek a kisajátítását. Végül a jobbágy szolgáltatásait kell olyan mértékben megállapítani, amely megmaradását és gyarapodását, nem utolsó sorban pedig adózóképeségét biztosítja.⁴³

Az 1760-as évek közepére, amikor az államtanács már reálisabban számolt a magyarországi lehetőségekkel, módosult az eredeti elgondolás. Az adó földhöz kötéséről, a jobbágybirtok örökölhetővé tételéről ekkor már nem volt szó. Továbbra is szerepelt azonban a jobbágy szolgáltatásainak a méltányos megállapítása. A birtokadományozás előtt — írta Borié államtanácsos — urbáriumot kell készíteni, ebben a birtok jobbágyainak jogait és köteleseit pontosan megállapítani és kizárni a lehetőségét annak, hogy a földesúr a jobbágyokat túlterhelhesse, földjüket kisajátíthassa. Biztosítani kell továbbá az adománylevélben az uralkodói jogok sérthetlenségét.⁴⁴

Ezt az elgondolást általánosítva, valamennyi birtokra kiterjesztve valószínűsítették meg Mária Terézia uralkodásának egyik legnagyobb jelentőségű cselekedetét, a magyarországi úrbérrendezést.

Erdélyben, ahol a rendiség jóval gyengébb volt, az államtanács még 1765-ben is olyan feltételekhez kívánta kötni a birtokadományozást, amelyek a nemességnek részbeni megadóztatását jelentették volna. Ilyen feltétel lett volna, hogy a korábbi katonai szolgálat megváltása fejében jövedelmének egy tizedét fizesse az adományos. Köteles legyen továbbá a vámok fizetésére, és ha városban lakik, a polgárokhoz hasonlóan viselje a terheket. A jobbágybirtokot ne sajátíthassa ki, a jobbágy halála esetén újra jobbágnak adja azt, az átmeneti időben pedig fizessen adót a birtok után.⁴⁵

Ezek az elgondolások, amelyek a birtokadományok feltételekhez kötésére vonatkoztak, a gyakorlatban éppoly kevésbé voltak megvalósíthatók, mint az a javaslat, hogy az uralkodó vagy egyáltalában ne, vagy csak nemeseknek adományozzon birtokot. A magyar törvények ugyanúgy tiltották az adomány feltételekhez kötését, mint ahogyan kötelezték az uralkodót, hogy újra eladományozza a koronára háramló birtokot.

⁴³ Az adományozás kérdésével foglalkozó vótumok közül a legfontosabbak: SR, 321/1761, 1350/1761, 1903/1761, 2884/1761, 529/1762, 1397/1762, 2603/1762, 3085/1762, 4105/1762 1593/1763.

⁴⁴ SR, 934/1765.

⁴⁵ SR, 2485/1765.

A törvényeken még csak túltette volna magát valamilyen módon a Habsburg abszolutizmus, bár az 1760-as években alapelve volt, hogy formailag lehetőleg tiszteletben tartsa azokat.⁴⁶ Nem a törvénytiszteleten múlt az államtanácsban felmerült, a birtokadományozással kapcsolatos elgondolások kudarca, hanem egyszerűen azon, hogy az állandó pénzzavarokkal küszködő kincstár nem tudta nélkülözni a birtokadományokból származó jövedelmet, még átmenetileg sem, még a jövőbeni nagyobb haszon reményében sem.

Ha nem is valósultak meg, tanulságosak ezek az elgondolások, mert azt mutatják, hogy a Habsburg abszolutizmus az 1760-as években a magyar nemességet nemcsak a törvényhozásból, a kormányzatból és a közigazgatásból akarta kiszorítani, hanem gazdasági alapját, a birtokviszonyokat is lazítani törekedett.

*

Általánosan elterjedt nézete történetírásunknak, hogy a magyar nemesség rétegei közül a főnemesség volt az, amely az uralkodónak leginkább behódolt, a Habsburg abszolutizmus célkitűzéséhez legjobban alkalmazkodott.⁴⁷ Az 1760-as években nem ez volt a helyzet.

Az osztrák államtanács úgy látta, — és nem helytelenül — hogy az uralkodói politika ellenzéke elsősorban a főnemesség. Vonatkozott ez a megálapítása a törvényhozásra és a kormányzatra egyaránt.

A felső tábla — írta Borié államtanácsos egyik vótumában, az 1764/65-i országgyűléssel kapcsolatban — csak látszatra áll az udvar pártján. Lényegében ő irányítja az alsó táblát, ő sugalmazza annak ellenzéki megnyilatkozásait.⁴⁸ Gróf Esterházy Ferenc magyar kancellár úgy tüntette fel, mintha 1764/65-ben az egész országgyűlés ellenezte volna az úrbérügy országgyűlési szabályozását. Báró Koller Ferenc személynöknek, az udvar egyik magyar bizalmasának az volt a véleménye, hogy csak a főnemesség akadályozta meg az úrbérügy országgyűlési szabályozását.⁴⁹

Amikor 1768-ban a magyar helytartótanács reformjéről tárgyaltak az udvarban, Borié államtanácsos a reform egyik célját abban jelölte meg, hogy a kormányszerven belül a főúri tanácsosok befolyását csökkentésük, s növeljék a köznemesi tanácsosokét, mert a köznemeseket könnyebb az udvar szándékainak megfelelően irányítani.⁵⁰

⁴⁶ SR, 2356/1761, 3564/1761.

⁴⁷ Mária Terézia idejére vonatkozólag l. Magyarország története. Egyetemi tankönyv. II. k. Bp, 1962. „A világi főnemesség is (a főpapság mellett) mind később eszközévé válik a Habsburg gyarmatpolitikának. Behódolása alapot ad arra, hogy” stb. stb. 502. l.

⁴⁸ Es ist auch bekannt, dass die obere Tafel, welche dem Schein nach mehrerentheils für den Hof geneigt zu seyn bezeuget, die untere Tafel regiret, und ihr die contradictiones an die Hande giebet. SR, 3090/1764. L. még SR, 1461/1764.

⁴⁹ SR, 617/1765.

⁵⁰ Die nobiles seynd fortan ehender nach denen Absichten des Hofes zu leithen. SR, 2907/1768.

A megyéknél is inkább bízott az államtanács abban, hogy a kisenemességet nyerheti meg, mint a nagybirtokosokban.⁵¹

Mindez azt bizonyítja, hogy az 1760-as években a nemesi ellenállást a Habsburg abszolutizmussal szemben a magyar főnemesség vezette, az udvar harca elsősorban a főurak és a főúri befolyás ellen irányult. Nem jelenti ez azt, hogy a magyar főnemességet az érdek számos más szála ne fűzte volna az uralkodóhoz és annak udvarához. Az alkotmány, a nemesi jogok és kiváltságok kérdésében azonban éles ellentét volt az abszolút monarchia és a magyar főurak között. Tévednénk tehát akkor, ha az 1760-as évek magyar főnemességét ugyanolyan, vagy akárcsak hasonló módon tartanánk aulikusnak, mint ahogyan XIX. századi utódaik voltak.

*

Felmerül ezek után a kérdés, hogy egyáltalában volt-e a Habsburg abszolutizmusnak valamilyen támasza a magyar uralkodóosztályban? A főnemességben, láttuk, nem bízott. Nem találtuk nyomát annak, hogy a köznemesség megnyerésére irányuló szándéka tettekben is megnyilvánult, s valamilyen eredményre vezetett volna. Az országgyűlés, a kormányhatóságok, a megyék — mind sokkal inkább az uralkodó osztály oldalán állottak, annak a hatalmi eszközei voltak, mintsem az uralkodóé.

Azt sem mondhatjuk, hogy valamelyik nemzetiségre kívánt vagy tudott volna támaszkodni a Habsburg abszolutizmus a magyar uralkodó osztállyal szemben. Egyedül az erdélyi szászokról lehetett volna szó, akik németek voltak, s elsősorban ezért, de több más szempontból is élvezték a bécsi kormánykörök rokonszenvét. Viszont protestánsok voltak, ami szembeállította őket az udvar erős katolikus irányzatú politikájával. A döntő ellentétet azonban a Habsburg abszolutizmus és az erdélyi szász nemzet között az jelentette, hogy míg az uralkodó a nemesi jogok és kiváltságok felszámolására, vagy legalábbis csorbítására törekedett, addig az erdélyi szászok szándéka arra irányult, hogy ilyen jogoknak és kiváltságoknak ők maguk is részesei legyenek.⁵²

Különben is, az udvar általánosan alkalmazott *divide et impera* uralkodási elve Erdélyben azt kívánta meg, hogy az itteni három nemzetet szembeállítsa egymással, ne pedig — közös jogok és kiváltságok révén — összetartsukát erősítse.⁵³

A Habsburg abszolutizmus az 1760-as években teljes bizalommal a magyar uralkodó osztálynak egyetlen rétegére sem támaszkodhatott. Az ural-

⁵¹ SR, 1903/1761.

⁵² SR, 1644/1761.

⁵³ SR, 2617/1761.

kode osztálynak csupán egyes tagjaira számíthatott, akiket célitűzése számára megnyert, az államkormányzat különböző területein mint tisztviselőket alkalmazott, érdemeiknek megfelelően bőkezűen jutalmazva őket.

Egy kézen fel lehet sorolni az udvar magyar bizalmasait, olyan kevesen voltak. Csak röviden vázolom, hogy milyen tisztségekben szolgálva álltak tanácsaikkal az uralkodó rendelkezésére.

Festetics Pál korábban Sopron megye alispánja és országgyűlési követe volt. 1756-ban került az udvarba, mint a bányászati és pénzverési kollégium tanácsosa. 1758-ban a magyar udvari kancelláriához helyezték, 1762-ben a bécsi udvari kamara tanácsosa lett. 1772-ben a magyar kamara alelnökévé és helytartótanácsossá nevezte ki az uralkodó. Ugyanebben az évben kapta a grófi rangot. Az 1760-as években ő volt az udvar legtöbbször meghallgatott magyar tanácsadója. József mint társuralkodó 1771-ben felvetette azt a gondolatot, hogy az államtanács tagjává nevezzék ki. Széchenyi Istvánnak nagyapja volt.⁵⁴

Báró Balassa Ferenc 1756 és 1785 között helytartótanácsi tanácsos volt. 1762-ben Szerém megye főispánjává nevezte ki az uralkodó. Később megkapta a grófi rangot, a tartományi biztosság igazgatója, a magyar kamara alelnöke, koronaőr, dalmát-horvát-szlavón bán lett. Az államtanács tagjai gyakran kértek tőle véleményt és dicsérték javaslatait. Borié államtanácsos azt emelte ki vele kapcsolatban, hogy mentes a magyarországi előítéletektől — azaz a nemesi nézetektől — és hogy a királyi jogok érvényesítésén fáradozik.⁵⁵ Kaunitz államminiszter azt becsülte benne, hogy a magyarországi hibákat felfedi. Ilyen emberekre van most nagy szükség — írta —, hogy a magyar alkotmányt alaposan megismerhessük és javíthassunk rajta.⁵⁶

Báró Koller Ferenc az 1760-as években a magyar udvari kancellária és a gazdasági főigazgatóság tanácsosa volt. Később az illír udvari bizottság és az egészségügyi udvari bizottság elnöke lett. Egyik javaslatáról Kaunitz államminiszter azt jegyezte meg, hogy nem sok ilyen kerül az uralkodó elé a királyi jogok érvényesítésére.⁵⁷

Cothmann Antal az 1760-as évek elején magyar kamarai tanácsos volt. 1766-ban már báró, a helytartótanács, majd rövidesen a magyar udvari kancellária tanácsosa. Kaunitz államminiszter Cothmann javaslatait megbízhatóknak és óvatosaknak ítélte. Kívánatos lenne — írta — hogy több ilyen

⁵⁴ Rövid életrajzát megírta *Szabó Dezső*: A herceg Festetics család története. Bp. 1928.

⁵⁵ Und was das meiste ist, so ist er von denen dasigen Landesvorurtheilen ganz abgekommen, und dagegen für die Emporbringung deren königlichen Rechten beyfert. SR, 91/1762.

⁵⁶ Die ihme bekannten hungarischen Gebrechen freymüthig entdeckt. Solche Leute sind dermahlen höchst nöthig, um der hungarischen Verfassung und deren möglichen Hülfsmitteln auf den Grund zu sehen. SR, 1908/1761.

⁵⁷ SR, 412/1762.

emberünk legyen, akik ismerik a magyar ügyeket, akik révén az ország alkotmányát alaposan megismerhetnők.⁵⁸

A magyarországi főispánok közül Mármarosban Apponyi György volt az, aki az udvar célkitűzéseit tüzön-vizen át meg akarta valósítani, akinek emiatt állandó összeütközései voltak a megye nemességével.⁵⁹

Az erdélyi államférfiak közül gróf Bethlen Gábor udvari kancellárról viszonylag jó véleménye volt az udvarnak.⁶⁰ Utóda 1765-ben báró Bruckenthal Sámuel lett, aki korábban tartományi kancellár volt. Róla megoszlott az államtanács véleménye, mégis az udvar legbefolyásosabb erdélyi hívei közé számított.⁶¹ Báró Buccow Adolf katonai parancsnok, majd egyben kormányzó is volt Erdélyben az 1760-as évek elején. Az udvar célkitűzését tartotta szem előtt, de sokban túllőtt a célon, főleg pedig eljárásának módjával adott okot az elégedetlenségre az államtanácsnak. Hogy az erdélyieknek mi volt a véleménye a székelyek hóhéráról, az közismert.

Buccow volt az udvar magyarországi bizalmasai közül az egyetlen, akit az államtanácsnak fékeznie kellett. Érthetővé teszi ezt az a körülmény, hogy ő német származású volt, a magyarországi viszonyokat csak felületesen ismerte.

A többi említett — Apponyit nem számítva közéjük — inkább a józan megfontoltság jellemezte. Őket nem kellett fékezni, ellenkezőleg, ők voltak azok, akik a magyarországi viszonyokkal higgadtan számoló javaslataikban óvatosságra intették az államtanácsot, s elérték, hogy némely szándékának megvalósíthatatlan voltát belátta, s lemondott róluk. Az olyan célkitűzésben azonban, amelyet reálisnak ítéltek, lelkesen támogatták az udvart. Mária Terézia uralkodásának alapjelleget az 1760-as években az uralkodó, az államtanács és az említett magyar tanácsadók együttes, egymást kiegészítő tevékenysége határozta meg.

*

Engelsnek abból a már idézett megállapításából, hogy az abszolút monarchia a XVII—XVIII. században „a nemességet és a polgárságot tartotta egyensúlyban”, egyes történészeink azt az általános tételt vonták le, hogy az európai abszolutizmus „fő jellegzetessége, hogy a rendekkel vívott hatalmi harcában a polgárságra támaszkodik.”⁶²

⁵⁸ Überhaupt finde ich des von Cothmann Ausarbeitungen solid und vorsichtig verfasst, und wäre zu wünschen, dass wir mehrere solche in Hungaricis erfahrene Männer hätten, um durch sie zur vollkommenen Kantus der Landes Verfassung zu gelangen. SR, 2884/1761.

⁵⁹ SR, 608/1866. és több más helyen.

⁶⁰ SR, 2141/1761, 2403/1761, 3317/1762.

⁶¹ SR, 2403/1761.

⁶² *Makkai László*: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országában. Történelmi Szemle. 1960. III. évf. 2—3. sz. 193. l.

Engels idézett megállapítása nyilvánvalóan a franciaországi abszolút monarchiára vonatkozott. Általánosítását minden európai abszolútizmusra nem tartom megalapozottnak. Ami a Habsburg abszolútizmust illeti, az örökös tartományok tekintetében talán helytálló a tétel, ha nem is általában az abszolútizmus egész történetére, de legalább egyes szakaszaira vonatkozólag. A magyarországi Habsburg abszolútizmusról azonban, úgy vélem, sem általában, sem egyes szakaszairól nem mondhatjuk azt, hogy fő jellegzetessége lett volna a polgárságra való támaszkodás, hogy a nemességet és a polgárságot tartotta egyensúlyban.

Nem mondhatjuk ezt egyszerűen azért, mert Magyarországon az abszolút monarchia idején nem volt olyan erős polgárság, amelyre az uralkodói hatalom támaszkodhatott, amelyet a nemességgel egyensúlyban tarthatott volna.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy a magyarországi Habsburg abszolútizmus a polgárság jelentőségét fel ne ismerte, vele ne számolt volna. Az 1760-as években, de feltehetőleg korábban és későbbben is, megtette ezt. A polgársághoz való viszonyát azonban nem azzal jellemezhetjük, hogy arra támaszkodott, hanem azzal, hogy támogatta azt, nem azzal, hogy a nemességgel egyensúlyban tartotta, hanem azzal, hogy egyensúlyba akarta hozni.

A polgárság támogatása Magyarországon a szabad királyi városok támogatásával volt azonos, mert a polgárságot ezeknek a városoknak a polgárai jelentették. A Habsburg abszolútizmus az 1760-as években következetesen támogatta a magyarországi szabad királyi városokat. Ezt a politikáját többféle-képpen indokolta, mind gazdasági, mind pedig politikai indokokkal. Őfelsége számára — írta Kaunitz államminiszter — különböző igen fontos gazdasági és politikai okokból rendkívül nagy jelentősége van annak, hogy a magyarországi szabad királyi városokat ne csak megmentse a pusztulástól, hanem egyre jobban fel is virágoztassa.⁶³

A legkézenfekvőbb gazdasági indok az volt, hogy a szabad királyi városoknak az uralkodó a földesuruk, az ő birtokai, támogatásukkal tehát saját vagyonát gyarapítja.⁶⁴

Ehhez kapcsolódott az a további gazdasági indok, hogy az uralkodó szükség esetén a szabad királyi városoktól várhat elsősorban segítséget. A legutóbbi háborúban — írta Borié államtanácsos 1767-ben — háromszor annyi kölcsönt nyújtottak a kincstárnak, mint a papság és a nemesség.⁶⁵

Az adózás szempontja is az udvar gazdasági jellegű indokai közé tartozott. A szabad királyi városok — írta Borié államtanácsos — nem csupán a legtöbb kölcsönt nyújtják szükség esetén az államnak, hanem ettől függetlenül is minden ország számára szükségesek, Magyarországon pedig az állam szempontjából a legszükségesebbek és a leghasznosabbak. Szükségesegek azért, mert

⁶³ SR, 2315/1761.

⁶⁴ SR, 670/1766 és több más helyen.

⁶⁵ SR, 2848/1767.

a polgári ipart, amely Magyarországon oly gyakran a falvakban és a nemesi birtokokon honosodik meg, ahol alig valamit adózik, a városokba vonják, ahol jobban megadóztatható. Hasznosak azért, mert a városokban maga a nemesség is adózik háza és földje után, továbbá fogyasztása révén növeli a városok adózó képességét.⁶⁶

Boriének ez az érvelése már utalt arra a nem kifejezetten kincstári, hanem általános gazdasági indokra, amely nem kevésbé fontos szerepet játszott a Habsburg abszolutizmus magyarországi várospolitikájában: a polgári iparnak és azon keresztül az egész gazdasági életnek a fejlesztésére. Helytálló az a tétel, — olvassuk Borié egy másik vótumában — hogy egy ország jólétének a megalapozásához városokra, a városok révén a polgári ipar fejlesztésére elengedhetetlenül szükség van, mert ilyen módon a földműves terményeit el tudja adni az iparosnak, akitől viszont ruházatát és egyéb szükségletét szerezheti be.⁶⁷

A bécsi udvar az 1760-as években nemcsak fiskális érdekekből, hanem a termelőerők fejlesztése érdekében is támogatta a szabad királyi városokat, azok polgárságát.

Voltak azután a Habsburg abszolutizmusnak politikai indokai is arra, hogy a magyarországi városi polgárságot támogassa. A magyar uralkodó osztály elleni harcában számított a városokra, amelyeket gazdasági és politikai érdekeik szembeállítottak a nemességgel.

Borié államtanácsos egyik vótumában kifejtette, hogy a magyar uralkodó osztály — az egyházi és a világi nemesség — miért ellensége a szabad királyi városoknak. Félnék tőlük — mondotta Borié — azért, mert az ipart, amit a papság és a nemesség a maga birtokain szeretne fejleszteni, magukhoz vonják, központosítják. Félnék tőlük azért is, mert attól tartanak, hogy a városokban a németek elszaporodnak. Félnék nem utolsó sorban azért is, mert a városokban az adó a földhöz van kötve, s úgy gondolják, hogy az uralkodó a városok segítségével ezt a nemesi birtokon is meg fogja tenni.⁶⁸

A nemesség és a városi polgárság ellentétének persze egyéb okai is voltak, amelyek majd mind arra készítették a városokat, hogy az uralkodó és az uralkodó osztály közötti küzdelemben ez utóbbinak az oldalára álljanak. A Habsburg abszolutizmus felismerte ezt az érdekközösséget és iparkodott a maga javára kihasználni.

Az államtanács ismételtlen hangsúlyozta annak a fontosságát, hogy a városok az udvar hívei legyenek.⁶⁹ Sajnálatosnak ítélte, hogy a magyar országgyűlésen a szabad királyi városoknak összesen csak egy szavazatra volt joguk. Az állam érdeke azt kíváná, — írta Borié államtanácsos — hogy többségben

⁶⁶ SR, 2128/1767.

⁶⁷ SR, 2332/1767.

⁶⁸ SR, 2848/1767.

⁶⁹ SR, 1397/1762.

legyenek. Erről azonban — tette hozzá — nyíltan nem szabad beszélni.⁷⁰ Maga is belátta, hogy ilyen nézetnek a nyílt hangoztatása milyen felzúdulást váltana ki a magyar uralkodó osztály körében.

A szabad királyi városok országgyűlési helyzetének a megerősítésére semmit sem tett az uralkodó, annál kevésbé, mert 1765-ben úgy döntött, hogy országgyűlést többé nem hív össze. A városok támogatásának egyszerűbb eszközeit alkalmazta.

Ilyen eszköz volt a szabad királyi városok számának a növelése, nagyobb helységeknek szabad királyi városi rangra emelése. A városok számának a növelését 1761-ben Cothmann Antal ajánlotta, s az államtanács magáévá tette a javaslatot.⁷¹ A gyakorlatban azonban nem ment olyan könnyen az elfogadott elvnek az alkalmazása. Pozsegának szabad királyi rangra emelését pl. még 1761-ben ajánlotta az államtanács,⁷² mégis csak 1765-ben került reá sor.

Könnyebb volt valamely községből mezővárost csinálni, mint mezővárosból szabad királyi várost. Az államtanács a mezővárosok számának növelését is az uralkodói politika céljául tűzte ki, mint átmeneti állomást a szabad királyi városok felé vezető úton. Így javasolta Borié államtanácsos, hogy a Baranya megyei békési kincstári uradalomban, ha már szabad királyi várost létesíteni nem lehet, mert nincs megfelelő község, legalább mezővárost létesítsenek, s ennek iparos és kereskedő lakosait 10 évre mentesítsék mindenféle szolgáltatás alól.⁷³

A már meglévő szabad királyi városok lakosságának a növelését is olyan eszköznek tartotta az udvar, amely alkalmas a polgárság támogatására. Ennek érdekében javasolta Borié államtanácsos, hogy a városok az új polgárok felvételi díját szállítsák le és az idegenektől ne szedjenek nagyobb díjat, mint azoktól, akik már helyben laknak.⁷⁴ A felvételi taxa általános csökkentésén kívül azt is javasolta Borié, hogy olyan iparosoktól, akikre nagyobb szükség van, a mester- és a polgárjogért semmiféle díjat se szedjenek, s háromévi adómentességet biztosítsanak részükre.⁷⁵

A városi lakosság növelését az államtanács a legszívesebben összekötötte volna a németesítéssel, azt tartotta volna a legszerencsésebbnek, ha az új polgárok németek lettek volna.⁷⁶

Azok a városok, — javasolta Borié államtanácsos — amelyekben több lakos számára nincsen hely, építsenek elővárosokat.⁷⁷ A szabad királyi városok

⁷⁰ SR, 69/1765.

⁷¹ SR, 1903/1761, 2884/1761.

⁷² SR, 2884/1761.

⁷³ SR, 2332/1767.

⁷⁴ SR, 364/1765.

⁷⁵ SR, 2977/1765.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ SR, 2401/1763.

építkezései számára Kaunitz államminiszter építési anyag juttatását is kilátásba helyezte.⁷⁸

A magyarországi városok fejlődése elmaradásának egyik okát abban látta az államtanácsos, hogy rosszul gazdálkodnak, el vannak adósodva. Az államtanács kezdeményezésére a kincstár, mint a szabad királyi városok főhatósága, az 1760-as években jóval nagyobb súlyt helyezett a városok gazdálkodásának az ellenőrzésére, az adósságok felszámolására.⁷⁹ Az államtanács 1767-ben már megelégedéssel állapíthatta meg, hogy több városnak aktív tőke áll rendelkezésére, a passzívák mindenütt csökkennek.⁸⁰ Azt ajánlotta, hogy a jelentkező aktívumnak legalább egy részét az ipar és a kereskedelem fejlesztésére fordítsák.⁸¹

A városi ipar, különösen pedig a kereskedelem támogatásával az uralkodói hatalom a tőkés fejlődés útját egyengette. Ebben jelentős szerepet szánt a városi polgárságnak. Ugyanakkor — osztálypolitikájára jellemző módon — a nemességet ki akarta belőle zárni. Tanulságos e tekintetben álláspontja a váltójoggal és a váltóbíráskodással kapcsolatban.

A tőkés fejlődésnek egyik kulcskérdése volt a hitel kérdése. A hitel nyújtásának, illetve nyeresének egyik legfontosabb eszköze pedig a váltó volt. A gazdasági fejlődés számára kedvező hitelviszonyok kialakulása nem utolsó sorban attól függött, hogy a hitelező a váltóval biztosított követelését hogyan tudja érvényesíteni, van-e váltójog és váltótörvényszék, amelynek alapján és amely előtt az adóst beperelheti és az ítéletet végrehajttathatja.

Az uralkodó az 1760-as években a váltójogot és a váltóbíráskodást Magyarországon is be akarta vezetni. A magyar és az erdélyi udvari kancelláriák legfőbb érve ez ellen az volt, hogy a nemesekkel szemben a váltójog alapján eljárni nem lehetne, mert a nemeset börtönre ítélni, birtokát elárverezni nem lehet.

Az államtanács nem vonta kétségbe, hogy a váltójogot a nemesi joggal összeegyeztetni nem lehet. De ezt nem is bánta. A váltójogból — mondotta Borié államtanácsos — Magyarországon a nemeseket ki kell zárni. E jogot a szabad királyi városok polgáraitra kell korlátozni.⁸²

A váltójog bevezetése, csupán a szabad királyi városokra korlátozottan, azt jelentette volna, hogy a magyar uralkodó osztály elesik mindazoktól az előnyöktől, amelyeket a hitelélet terén a váltó biztosít, hogy a polgársággal szemben döntő hátrányba kerül. A Habsburg abszolutizmus ezt nem bánta volna, oly nagy volt gyűlölete a magyar nemességgel szemben.

Széchenyi István két emberöltővel később más elgondolással nyúlt a hitel kérdéséhez. Két emberöltő azonban nagy idő egy nemzet életében. A tőkés

⁷⁸ SR, 2128/1767.

⁷⁹ SR, 2315/1761.

⁸⁰ SR, 2128/1767.

⁸¹ SR, 364/1765.

⁸² SR, 2345/1767.

fejlődés Magyarországon bizonyára gyorsabban haladt volna, ha a váltótörvényisékek a váltójog alapján már az 1760-as években ítélkeztek volna. Hogy erre nem került sor, azért elsősorban a jogaihoz és kiváltságaihoz görcsösen ragaszkodó magyar uralkodó osztályt kell a történelemnek elmarasztalnia.

*

Noha a városok és a polgárság jelentőségét ismerte, támogatta is őket, nagyobb szabású tervei és tettei ezen a téren a Habsburg abszolútizmusnak az 1760-as években nem voltak. Nem mondhatjuk ezt parasztpolitikájáról. Mind az elvek, amelyeket vallott, mind a cselekedetek, amiket végrehajtott, azt bizonyítják, hogy magyarországi politikájának középpontjában ebben az időben a parasztkérdés állott.

Abból a tényből, hogy az abszolút monarchia feudális állam volt, egyes marxista történészek azt a következtetést vonják le, hogy a Habsburg abszolútizmus mindig a parasztság ellen harcolt, hogy a parasztság elleni harcban mindig a nemesség szövetségese volt, hogy még akkor is, amikor a parasztságot a nemességgel szemben látszólag védelmébe vette, csak mint a nemesség konkurrensé lépett fel a parasztság kizsákmányolásában.⁸³

Lehetséges, hogy ez a megállapítás az örökös tartományok Habsburg abszolútizmusára vonatkoztatva helytálló, az sem lehetetlen, hogy a magyarországi Habsburg abszolútizmus történetének korábbi és későbbi szakaszaira is érvényes, az 1760-as évekre azonban — legalábbis ilyen sematikus megfogalmazásban — nem fogadható el.

Az kétségtelen, hogy a Habsburg abszolútizmust, amikor az 1760-as években a magyarországi parasztság helyzetével foglalkozott, nem utolsó sorban — sőt azt is mondhatjuk, hogy elsősorban — az a célkitűzés vezette, hogy a parasztság adózó képességét növelni akarta. A parasztság állami adóztatásáról — s ha az adóztatást kizsákmányolásnak tekintjük, úgy is mondhatjuk, hogy kizsákmányolásáról — lemondani nem volt hajlandó, sőt, a parasztságra nehezedő állami adóterhet, az állami kizsákmányolást fokozni kívánta.

Az állami kizsákmányolást azonban nem tartotta tovább fokozhatónak anélkül, hogy a parasztság földesúri kizsákmányolása csökkenne. Arra törekedett tehát, hogy a parasztságra nehezedő földesúri terheket csökkentse, s ezáltal az állami kizsákmányolás fokozását lehetővé tegye.

Eddig a képlet egyszerű, s ebben a képletben az abszolútizmus valóban csak úgy szerepel, mint a nemesség konkurrensé a parasztság kizsákmányolásában.

⁸³ Brassloff, Wolfgang: Zum Problem des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus in Österreich. *Studia Historica*. 51. Bp. 1961. 42. l.

A valóság azonban bonyolultabb, mint az elmélet képletei, s ha a valóságot akarjuk megismerni és ábrázolni, akkor nem elégedhetünk meg az elmélet egyszerű képleteivel, tovább kell fejlesztenünk azokat, nem riadva vissza attól sem, hogy egyszerűségüket elveszítik, bonyolultakká, ellentmondásokkal teltekké válnak.

Ha a Habsburg abszolutizmus magyarországi parasztpolitikáját az 1760-as években vizsgáljuk, nem elégedhetünk meg azzal az önmagában helytálló megállapítással, hogy az állami kizsákmányolás fokozása érdekében a parasztság földesúri kizsákmányolását csökkenteni törekedett. Fel kell vetnünk azt a kérdést is, hogy vajon csak azért vette védelmébe a parasztságot a nemességgel szemben, hogy az állami adójövedelmet növelhesse, nem különben azt a további kérdést is, hogy vajon csupán a földesúri terheken akart könnyíteni, avagy más egyebet is szándékozott tenni a parasztság helyzetének a megjavítása érdekében.

Leszürkíteniök a sokszínű múltat, ha a bécsi udvar magyarországi parasztpolitikáját a kérdéses időszakban egyedül fiskális érdekekre vezetnők vissza. Ez a politika szorosan összefüggött a Habsburg abszolutizmus ekorbéli államszemléletével, annak egyenes következménye volt.

Ez az államszemlélet — mint már említettem — arra épült, hogy az állam, az uralkodó és az alattvalók érdeke azonos. Ebből a szemléletből következett, hogy az uralkodónak saját érdekében is kötelessége, hogy alattvalóinak a javát szolgálja. Szépen fejezik ki ezt a szemléletet Borié államtanácsos szavai. „Az uralkodó — írta egyik vótumában — legnemesebb sajátosságát veszítené el, nem lenne országának atyja és anyja, ha nem törekednék arra, hogy tízszeresen és még többszörösen megtérülő jót cselekedjék a néppel, amelynek keserű verejtékéből fakad felsége, hatalma, gazdagsága, amely nélkül ő maga senki és semmi”.⁸⁴ — Borié sorait csak társai az államtanácsban, a fiatal trónörökös és Mária Terézia olvasták, miért írt volna mást, mint amiről mélyen meg volt győződve?

Az államtanács tagjai — és nézetük egyezett az uralkodóéval, valamint Józsefével — nemcsak fiskális érdekeknek, hanem lelkiismereti kérdésnek is tekintették, hogy a népen, azaz lényegében a parasztságon segítsenek.⁸⁵

A fiskális érdeken kívül és túl a lelkiismeretnek az államszemléletből fakadó szaván tudatos politika volt a Habsburg abszolutizmus részéről a magyarországi parasztság támogatása és ezen keresztül megnyerése a maga oldalára abban a küzdelemben, amelyet a magyar uralkodó osztály ellen folytatott. Az államtanács tagjai vótumaikban ismételten hangsúlyozták, mennyire fontosnak tartják, hogy a nép az uralkodót és az udvart szeresse, bízzék benne.⁸⁶ A legnagyobb baj lenne, — írta Borié államtanácsos — ha megakadályoznák

⁸⁴ SR, 1571/1766.

⁸⁵ SR, 3098/1764, 1513/1765.

⁸⁶ SR, 1903/1761, 104/1762.

azt, hogy a nép a trón elé járulhat.⁸⁷ Világosan ki kell jelteni, — írta egy másik vótumában — hogy az uralkodó nem engedheti meg, hogy a földesúr a jobbágyot tönkre tegye; hadd tudja meg a nép, hogy őfelsége meg akarja védeni.⁸⁸ A jobbágyok — írta ugyanő — az uralkodó mellé fognak állani, ha látják, hogy segíti őket földesuraikkal szemben.⁸⁹ Az úrbérrendezést nem utolsó sorban azért szorgalmazta, mert úgy vélte, hogy alkalom az udvar számára a parasztság megnyerésére. Megmérhetetlen és örök kár lenne, — írta — ha ezt az alkalmat elmulasztaná, mert elveszítené a nép szeretetét.⁹⁰

Az udvar gondoskodott róla, hogy jobbágybarát politikája a nép tudomására jusson. Különösen az 1764/65-i országgyűlés után tett sokat ennek érdekében. Az eredmény nem is maradt el. A magyarországi parasztság soraiból számosan fordultak panaszaikkal az uralkodóhoz, írásban és küldöttségek útján egyaránt. Az államtanács meglepéssel vette tudomásul ezt a megmozdulást.⁹¹ A jobbágyok másfajta megmozdulásáról — erre még visszatérek — már más volt a véleménye.

Mindezekből az adatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Habsburg abszolútizmus az 1760-as években nemcsak támogatni akarta a magyarországi parasztságot, hanem támaszkodni is kívánt rá. A magyarországi polgársággal szembeni politikájáról — e polgárság fejletlensége, gyengesége miatt — ugyanezt nem állapíthatjuk meg. A polgárság jelentőségét sem becsülte le, a parasztságnak azonban sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított. A magyar nemességgel vívott harcában sokkal inkább a parasztságra óhajtott támaszkodni, mint a polgárságra.

Engels — mint már ismételtlen hivatkoztam reá — az abszolút monarchiáról azt állapította meg, hogy egyensúlyban tartotta a nemességet és a polgárságot. A magyarországi Habsburg abszolútizmusról az 1760-as években túlzás lenne azt mondani, hogy a nemességet és a parasztságot egyensúlyban tartotta. Azt azonban túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ilyen egyensúlyra törekedett.

Ebből a tényből — úgy gondolom — azt az általánosabb érvényű következtetést is levonhatjuk, hogy az abszolút monarchia bizonyos történeti körülmények között nemcsak a nemességet és a polgárságot tarthatja egyensúlyban, hanem a polgárság helyett a parasztságra is támaszkodhatik, a nemesség és a parasztság egyensúlyban tartására is törekedhetik.

További kérdés, hogy vajon ez a törekvés Magyarországon eleve sikerlenségre volt-e ítélve, avagy eredménnyel járhatott volna? Ennek a kérdésnek a megválaszolása csak úgy lehetséges, ha közelebbről ismerjük a magyarországi Habsburg abszolútizmus ekorbeli parasztpolitikájának a tartalmát,

⁸⁷ SR, 3563/1761.

⁸⁸ SR, 2688/1764.

⁸⁹ SR, 760/1765.

⁹⁰ SR, 1477/1765.

⁹¹ SR, 1513/1765.

azt, hogy az uralkodó a parasztság helyzetének a megjavítása érdekében mit szándékozott és mit tudott tenni.

*

A szándék többre irányult, mint amennyi belőle megvalósult, de ez sem lett kevés.

A bécsi udvar magyarországi parasztpolitikája abból indult ki, hogy a parasztság helyzete Magyarországon nagyon rossz. „Európa egyetlen országában sincs a jobbágnak olyan kemény és szolgai sorsa, mint Magyarországon” — olvassuk Borié államtanácsos egyik vótumában.⁹² Ez a megállapítás egész Európára vonatkozólag túlzott volt ugyan, Nyugat- és Középeurópára, szűkebben pedig a Habsburg birodalomra nézve azonban megállta helyét. Mindenesetre jól jellemzi azt a szellemet, amelyben az államtanács a magyarországi jobbágycsökkentést szemlélte.

A magyarországi jobbágyság kemény és szolgai sorsának okát a mértéktelen földesúri szolgáltatásokban és terhekben látta az államtanács,⁹³ következményét pedig nemcsak abban, hogy a jobbágy az állami adót megfizetni nem tudja, hanem ezen túlmenően abban is, hogy a népesség nem szaporodik, a földművelés nem fejlődik, általában az ország gazdasági téren egyre inkább elmarad.

Hogyan lehetne ezen a helyzeten változtatni, merült fel a kérdés az államtanácsban. Erőszakos módon nem akartak a földesúr-jobbágy viszonyhoz nyúlni, a magyar alkotmányt formailag tiszteletben kívánták tartani, — ez jellemezte a Habsburg abszolútizmus politikáját Mária Terézia uralkodása idején, elsősorban ebben különbözött II. József politikájától, akinek ilyen aggályai nem voltak.

A törvények formai megsértése nélkül két célt tűzött ki az államtanács a földesúr-jobbágy viszonyok megváltoztatása, a jobbágy helyzetének a megjavítása érdekében. Az egyik az volt, hogy a földesúrnak járó jobbágyszolgáltatásokat méltányosan állapítsák meg. A másik pedig az, hogy akadályozzák meg a földesurakat abban, hogy a jobbágyi földeket a parasztoktól elvehessék. Ez utóbbi célt úgy gondolta elérhetőnek az államtanács, hogy a jobbágybirtokot örökölhetővé kell tenni.⁹⁴

Egyik cél elérése sem látszott könnyűnek, különösen nem a másodiké, a jobbágybirtok örökölhetővé tétele. Ennek megvalósítása lényegében azt jelentette volna, hogy a jobbágy azon túlmenően, hogy a földesúrnak járó szolgáltatásokat lerója, maga rendelkezik a birtokában levő földdel, a földesúr

⁹² SR, 1903/1761.

⁹³ Es ist leyder nur allzu wahr, dass die armen Unterthanen in Ungarn durch die immoderata servitia et onera deren Grundherren dergestalten erschöpft werden . . . SR, 1903/1761.

⁹⁴ SR, 1350/1761, 1903/1761.

azt tőle és örökösitől el nem veheti. Az örökölhető jobbágyföld nemcsak birtoka lett volna a jobbágnak, hanem részbeni tulajdona is. Azért csak részbeni, mert a földesúr tulajdonjoga elvben megmaradt volna, ennek elismerése fejében tartozott volna a jobbágy továbbra is a földesúri szolgáltatásokkal. Kevesebb lett volna az ilyen módon kialakuló örökölhető jobbágybirtok a jóval későbbi örökváltság révén megszerzett parasztbirtoknál, de több az egyszerű bérletnél. Mindenesetre lényeges változást jelentett volna a feudális birtokviszonyokban, megbontotta volna az évszázadok óta fennálló feudális termelési viszonyokat.

Ezzel kapcsolatban tanulságos elméleti kérdés vethető fel, illetve megállapítás tehető. A kérdés úgy hangzik, hogy az abszolút monarchia mint feudális államhatalom, mint a feudális termelési viszonyok fenntartására hivatott felépítmény, folytathat-e olyan politikát, amely részt üt a feudális termelési viszonyokon? A megállapítás pedig, amely válaszol erre a kérdésre, úgy hangzik, hogy folytathat. Amikor a termelési viszonyok akadályozzák a termelőerők fejlődését, az államhatalom, amelynek az a rendeltetése, hogy a termelési viszonyokat biztosítsa, éppen ennek érdekében kénytelen lazítani ezeken a viszonyokon, s ezzel a maga részéről is hozzájárulni azok megbomlásához. Ezáltal az államhatalom, jelen esetben az abszolút monarchia, alapvető jellegét nem veszíti el, jelen esetben nem szűnik meg feudális államhatalom lenni.

A jobbágybirtok örökölhetővé tételére és ezáltal a feudális termelési viszonyok lazítására nem került sor, legalábbis nem olyan mértékben, amelyet jelentősnek mondhatnánk. Az államtanácsnak ez az elgondolása legfeljebb egy-két kincstári birtokon valósult meg, ott is inkább az új telepítések alkalmával.⁹⁵

A kincstári birtokok nagy szerepet kaptak a bécsi udvar magyarországi parasztpolitikájában. Az államtanács úgy tervezte, hogy a parasztság helyzetén először a kincstárnak, mint földesúrnak kell javítania, a jobbágybirtok örökölhetővé tételével és a jobbágyszolgáltatások csökkentésével. Sőt, azt akarta, hogy a kincstári birtokokon az adót is a földhöz kössék.

Az államtanács elgondolása szerint ez a politika kétféle módon hatott volna. Egyrészt például szolgált volna a magánföldesuraknak arra, hogy a kincstár mintájára ők is könnyítsenek jobbágyaik helyzetén. Másrészt pedig a kincs-

⁹⁵ Borié államtanácsos érvelését a mellett, hogy a jobbágybirtokot a kincstár mint földesúr örökössé teheti I. SR, 1397/1762. Cothmann Antal véleményével vitakozott, aki szerint a törvények nem teszik lehetővé a jobbágybirtok örökölhetővé tételét. — Borié elgondolásához — noha a megvalósítás nehézségeit be kellett látnia — még 1766-ban is ragaszkodott. Für den Staat — írta — nichts mehr vortraglich wäre, als wann die Grundstuck denen Unterthanen eigen und erblich überlassen würden. In Folge dessen die Weege so dahin leithen keines Weegs zu beschräncken seyn wollen. SR, 1663/1766. — Mária Terézia személyesen is helyeselte a jobbágybirtok örökölhetővé tételét a visszaszerzett erdélyi kincstári birtokokon. SR, 166/1767. — Borié 1768-ban azt javasolta, hogy a bánáti kincstári telepítéseknél a német és az olasz telepesek tulajdonjogot kapjanak földjeikre, ezt csak akkor veszítsék el, ha a földet egy évig nem művelik. SR, 1767/1768.

tári birtokok eladományozásakor az új tulajdonos befejezett tények elé lett volna állítva, kénytelen lett volna a kincstár által kialakított helyzetet elfogadni. Ha pedig ezt megtenni vonakodott volna, az adományt nem kapta volna meg, a birtok a kincstár kezén maradt volna.⁹⁶

Nem utolsósorban ennek az elgondolásnak a megvalósítása érdekében indított a bécsi udvar az 1760-as években nagy arányú akciót az elzálogosított kincstári birtokok felderítésére és visszaváltására.

Az elgondolás azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, legfeljebb igen kis mértékben. A magyar törvények értelmében a birtokadományt nem lehetett feltételekhez kötni. Azt pedig, hogy a kincstár birtokot ne adományozzon, nem tehette meg, hiszen a birtokadomány volt egyik fő jövedelmi forrása.

Ugyancsak a kincstár pénzügyi érdeke állott az útjában ama szép elgondolás megvalósulásának, hogy a kincstári birtokon élő jobbágyok helyzetén könnyítsenek. A kincstár saját jobbágyainak elsősorban földesura volt, elsősorban a földesúri érdeket tekintette, s csak azután az állam általános érdekét. A jobbágy földesúri kizsákmányolásából származó haszonról éppúgy nem volt hajlandó lemondani, mint a kincstári birtokok eladományozásából származó jövedelemről. A ma verebe erősebbnek bizonyult a holnap tűzokánál.

A bécsi udvar kénytelen volt lemondani az államtanácsnak, elsősorban pedig Borié államtanácsosnak a kincstári birtokokhoz fűzött túlzott reményeiről, nem mondott le azonban arról, hogy a magyarországi parasztság helyzetén valamilyen más módon változtasson és ezáltal az állami adózást szilárdabb alapokra fektesse. Ezt a módot az urbérrendezésben találta meg.⁹⁷

Az urbérrendezés a földesúr és az úrbéres jobbágy viszonyának uralkodói, azaz állami szabályozását jelentette. Nem törvényes eljárás volt, hiszen nem volt olyan törvény, amely az uralkodót felhatalmazta volna arra, hogy az úrbéres viszonyt szabályozza. De törvényellenes sem volt, mert olyan törvény sem volt, amely ezt tiltotta volna. Törvényes igazolásul az 1723. évi 18. törvénycikkre lehetett hivatkozni, amely kimondotta, hogy a földesurak a jobbágyokat a szabályszerűen készült urbáriumokban — a földesúr és a jobbágy viszonyát szabályozó írásbeli megállapodásokban — megállapított szolgáltatásokon fölül ne terheljék meg.

Az urbérrendezés 1766-ban a Dunántúlon kezdődött és néhány év alatt a szűkebb értelemben vett egész Magyarországon — Erdély és a társországek nélkül — megtörtént. Az uralkodó által kiküldött biztosok vezetésével működő megyei bizottságok azonos alapelvek szerint minden községnek elkészítették az urbáriumát. Ebben az urbáriumban rögzítették, hogy a községben mennyi

⁹⁶ Az államtanácsnak a kincstári birtokokkal kapcsolatos elgondolására l. 1047/1761, 1579/1761, 1903/1761, 2884/1761, 3563/1761, 104/1762, 134/1762, 614/1762, 1397/1762.

⁹⁷ Az előzőekre és az alábbiakra l. Mária Terézia urbérrendezése és az államtanács c. tanulmányomat. Kny. a bécsi Magyar Történetkutató Intézet 5. évkönyvéből. Bp. 1936.

az úrbéres föld s hogy az úrbéres parasztnak mik a jogai és kötelességei földes-
úrával szemben. A földesúr ettől kezdve úrbéres földet nem vonhatott saját,
azaz majorsági művelés alá, az urbáriumban megállapított jobbágyszolgál-
tatásokat nem növelhette.

A bécsi udvar az úrbérrendezéssel nem minden célját érte el, amit magyar-
országi parasztpolitikájában eredetileg kitűzött. A jobbágybirtokot nem sikerült
örökölhetővé tennie, így a feudális termelési viszonyok változatlanul maradtak.
Azzal az eredménnyel azonban, hogy az urbáriumban rögzített jobbágybirtok
földesúri kisajátítását, továbbá a jobbágyszolgáltatások növelését megakadályozta,
nem csupán az adóalapot, a paraszt adózó képességét biztosította,
hanem az ország termelőerőinek a fejlődését is segítette.

Bizonyos árnyoldalai az úrbérrendezésnek is voltak. Ezek azonban — véleményem szerint — elhomályosulnak azok mellett az előnyök mellett,
amelyeket a magyarországi parasztság sorsának alakulásában jelentett. Borié
államtanácsos nem túlzott, amikor Mária Terézia uralkodása legnagyobb csele-
kedetének a magyarországi úrbérrendezést tartotta.⁹⁸

Hogy az úrbérrendezés a parasztság javát szolgálta, legjobban az az
ellenzés tanúsítja, amellyel a magyar uralkodó osztály fogadta. Nemcsak a föl-
desurak voltak ellene, hanem a — persze, ugyancsak a földesurakból álló —
megyei tisztikarok is. Amikor az államtanács arról értesült, hogy Vasvár
megye tisztikara ellenzi az úrbérrendezést, Borié államtanácsos azt javasolta,
hogy az uralkodó az egész megyei tisztikart bocsássa el és maga nevezzen ki új
tisztviselőket.⁹⁹ Hasonlót javasolt Tolna megye esetében is, sőt még azt is, hogy
egy jegyző és egy szolgabíró ellen felségsértési per induljon.¹⁰⁰ II. Józsefnek,
akire Borié nagy hatással volt, nem kellett volna ilyen tanácsokat adni,
Mária Terézia azonban jóval megfontoltabban cselekedett.

Az ellenszenv, amelyet a magyar nemesség az úrbérrendezéssel szemben
tanúsított, rámutatott arra a veszélyre, amely annak eredményét fenyegette.
A bécsi abszolutizmus e veszélytől is védeni akarta a magyarországi parasztsá-
got. Az úrbérrendezés két megyei királyi biztosának, Brunszvik Antalnak
és Balogh Péternek a javaslatára azt határozták, hogy minden megyében job-
bágyüggyvédi állást szerveznek. A jobbágyüggyvédeket a megye fizette, földes-
úri szolgáltatásokat nem vállalhattak, jutalmat helyeztek számukra kilátásba
minden megnyert jobbágyper után. Azzal is szándékoztak megbízni őket, hogy
a megyék hangulatát figyeljék és az ellenzéki megyékről jelentést tegyenek.

⁹⁸ Das angefangene grosse Werck, so ich als das grosseste der glorreichen Regierung
Ihro Mayestät ansehe. SR, 2715/1767. — A nép elégedett az úrbérrendezéssel — írta —,
tplomokban adnak hálát érte. SR, 2105/1766.

⁹⁹ SR, 1352/1766.

¹⁰⁰ SR, 2998/1766. — Borié államtanácsos egyik vótumában azt javasolta, hogy egy
erdélyi főispánt, aki a népet sanyargatta, bocsássanak el. SR, 2355/1765.

A jobbágyügyvédi szervezet élére négy felügyelőt akartak állítani, az ország négy kerületének megfelelően.¹⁰¹

Szegények ügyvédei már régebbtől fogva működtek a megyékben. Nem tudjuk, vajon a külön jobbágyügyvédi állásokat megszervezték-e, avagy a szegények ügyvédeire bízták a jobbágyok védelmét is. A szándék azonban önmagában is jellemző a Habsburg abszolutizmus magyarországi parasztpolitikájára.

*

E politikának a magyarországi parasztság számára kedvező irányzata az eddig elmondottakból is nyilvánvaló. Az adatok és példák számát felesleges lenne, bár lehetne, szaporítani. Ezek az adatok és példák mind arról tanúskodnak, hogy a Habsburgok abszolút monarchiája az 1760-as években a magyarországi parasztságot a nemességgel szemben védelmébe vette, támogatta, sőt támaszkodni is szeretett volna rá. A parasztvédelemnek fő indítéka az állami adójövedelem biztosítása volt, de ezen túlmenően politikai okok is szerepet játszottak ebben a parasztpolitikában.

Összevetve ezt a parasztpolitikát a Habsburg abszolutizmusnak a magyar uralkodó osztály, elsősorban a magyar főnemesség ellen irányuló politikájával, felületes szemlélő könnyen azt a következtetést vonhatná le, hogy Magyarországon az abszolút monarchia ebben az időben az uralkodó osztály és a parasztság közötti alapvető osztályharcban ez utóbbinak az oldalán állott, hogy a feudális társadalmi viszonyokat meg akarta változtatni. Távolról sem ez volt a helyzet.

Igaz ugyan, hogy a bécsi udvar felismerte, hogy Magyarországon a termelési viszonyok akadályozzák a termelőerők fejlődését, s ezért a termelési viszonyok bizonyos mérvű megváltoztatását tervezte. A tervezett változások közül a leglényegesebb a jobbágybirtoknak az örökölhetővé tétele lett volna. Ez, ha megvalósul, rést üt a termelési viszonyok szilárd falán, alapjaiban azonban nem változtatja meg, leomlással nem fenyegeti azt. De nem valósult meg.

Hasonló volt a helyzet egy másik tervezett változással, ami ugyancsak terv maradt, a nemesség megadóztatásával, vagy — ami ennél kevesebbet jelentett volna — az állami adónak a földhöz, a nemes tulajdonában levő földhöz kötésével. A termelőerők fejlődésére kedvező hatása lett volna ennek a reformnak, a termelési viszonyokon azonban még annyit sem változtatott volna, mint a jobbágybirtok örökölhetővé tétele.

Ami pedig a tervezett reformok közül megvalósult, az úrbéres viszonyok rendezése, az úrbéres jobbágybirtok kisajátításának és az úrbéres paraszti szolgáltatások növelésének a megakadályozása, habár nemcsak az úrbéres parasztság helyzetét javította meg, hanem a termelőerők fejlődésére is kedvező

¹⁰¹ SR, 2106/1766.

zően hatott, mégis a feudális termelési viszonyokon alapjában véve mit sem változtatott, sőt konzerválta azokat. Azzal ugyanis, hogy az úrbéres jobbágybirtoknak a kisajátítását, az úrbéres parasztságnak legfontosabb termelőeszközétől, a földtől való megfosztását, s ilyen módon a tőkés termeléshez szükséges „szabad” munkaerőnek a létrejöttét, ha teljesen lehetetlenné nem is, de sokkal nehezebbé tette, mint amilyen korábban volt, nemcsak az úrbéres paraszti, lényegében egyszerű árutermelésnek a fejlődését biztosította, hanem egyben akadályozta a földesúri, lényegében tőkés árutermelésnek a gyorsabb ütemű térfoglalását is. Ezzel pedig késleltette egyrészt a termelőerők fejlettsége, a termelés jellege, másrészt a termelési viszonyok közötti ellentét élesedését, konzerválta a feudális termelési viszonyokat.

Ami pedig a nemesség és a parasztság közötti osztályharcot illeti, kétségtelen ugyan, hogy a Habsburg abszolutizmus parasztbarát politikát folytatott, védte a parasztságot a földesúri kizsákmányolás túlzott mértékével szemben, megakadályozta, hogy úrbéres földjét a földesúr kisajátíthassa, támogatta tehát a gazdasági osztályharc területén. Amikor azonban ez az osztályharc komolyabbra fordult, amikor már nemcsak arról volt szó, hogy mekkora legyen a földesúri kizsákmányolás mértéke, hanem arról is, hogy egyáltalában legyen-e földesúri kizsákmányolás, amikor a jobbágy megmozdult, fegyverhez nyúlt földesurával szemben, akkor a bécsi abszolutizmust sohasem a parasztság, hanem mindig a nemesség oldalán találjuk.

Tanulságos ebből a szemszögből megismerni az államtanács véleményét egy-két magyarországi parasztmegmozdulással kapcsolatban ezekben az években. 1764 elején érkezett Bécsbe a hír arról, hogy Erdélyben a határőrség szervezésével kapcsolatban a nép fegyveresen szembeszegült a kiküldött uralkodói bizottságnak és katonaságnak. Ebben az esetben ugyan nem a földesúri, hanem az államhatalom elleni megmozdulásról volt szó, az államtanács állásfoglalása azonban így is tanulságos. Az államtanács helyeselte a megmozdulás elfojtását, már csak a példamutatás érdekében is, hadd lássa a nyughatatlan és elvetemült erdélyi nép, hogy mi a sorsa azoknak az alattvalóknak — azaz parasztoknak, akik uralkodójuk igazságos rendelkezéseinek a végrehajtását megtagadják. A bujtogatókat — írta Stupan államtanácsos — halálra kell ítélni, vagyonukat elkobozni. Valószínű, hogy nemesek és papok is lesznek közöttük. Fáradtságot, pénzt nem szabad kímélni, torturát is lehet alkalmazni, a feljelentőket jutalomban kell részesíteni. A vezetők kiirtásától függ a jövő nyugalma és biztonsága. Borié államtanácsos az ügy tárgyalásánál nem volt jelen. Blümegen államtanácsos és Haugwitz államminiszter egyetértett Stupannal, csupán az uralkodói bizottság eljárását találták túl véresnek. A megmozdulás vérbefojtásának ugyanis a nép részéről 80 halott és 160 sebesült áldozata volt, míg a katonaság csak egy tüzerlovat veszített, két embere pedig megschetsült.¹⁰² — Amikor

¹⁰² SR, 71/1764.

néhány nappal később az ügyben újabb jelentés érkezett az államtanács elé, Stupan megjegyezte, hogy az egyébként szomorú eseményt tulajdonképpen szerencsének kell tekinteni, mert így alkalom nyílt a legerélyesebb eljárásra, s egy kemény és nyers népet csak a büntetéstől való rettegés tud engedelmességben tartani.¹⁰³

Amikor az 1764/65. évi országgyűlés után a Dunántúl nyugati megyéiben az úrbérrendezés megkezdődött, a parasztság több helyen megmozdult és földesurai ellen fordult.¹⁰⁴ Az államtanács ezeket a mozgalmakat elítélte, s azt javasolta az uralkodónak, hogy leverésükre katonaságot vezényeljen. Stupan államtanácsos ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy a parasztnak olyan a természete, nemcsak Magyarországon, hanem mindenütt másutt is, hogy sohasem lehet kielégíteni. És ha egyszer fellázad földesura ellen, a makacs ellenkezést gyermekei és unokái is öröklik. Ezért kell a paraszti sérelmek orvoslásánál mértékletes politikával eljárni, hogy a szubordináció, amely a kormányzás egyetlen támasza, meg ne rendüljön.¹⁰⁵ — Még Borié államtanácsos is, aki pedig a parasztság ügyének legbuzgóbb pártfogója volt az államtanácsban, úgy nyilatkozott, hogy nemcsak a földesúri túlkapások ellen kell fellépni, hanem a jobbagyok kihívó magatartása ellen is, már csak azért is, hogy a magyar nemzet előtt az uralkodó pártatlanságát bizonyítsák.¹⁰⁶

Az abszolút monarchia tetszelgett magának a pártatlanság, az elfogulatlanság, az osztályok fölöttiség szerepében. A valóságban azonban a pártatlanságnak szoros osztálykorlátai voltak. A szubordináció, aminek fontosságát az államtanács hangsúlyozta, a nemesség osztályuralmát, a feudális társadalmi viszonyokat jelentette. Ezt az osztályuralmat megingatni, ezeket a viszonyokat megváltoztatni a Habsburg abszolutizmus még azokban az időkben sem szándékozott, amikor viszonylag legtöbbet tett a parasztság helyzetének a javítása, sorsának az enyhítése érdekében.

Az államtanács legbuzgóbb, lelelkesebb és Magyarországgal szemben viszonylag legelfogulatlanabb tagja, Borié államtanácsos, aki áttanulmányozta a magyar történelmet, egyik vótumában rámutatott arra a veszélyre, amely a magyar nemességet az elégedetlen parasztság részéről pusztulással fenyegeti.

¹⁰³ Es ist demnach diese sonst bedauerliche Begebenheit ein Glück, dass man die Gelegenheit und die Ursache gehabt hat, mit der äussersten Schärfe fürzugehen, massen ein rauches und hartes Volk nicht anderst, als durch die Furcht der Strafe zu Gehorsam verhalten werden kann. SR, 241/1764.

¹⁰⁴ *Vörös Károly*: Az 1765—66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Bp. 1952.

¹⁰⁵ Es ist aber die Art der Bauernschaft nicht allein in Hungarn, sondern auch in allen übrigen Ländern so beschaffen, dass man derselben niemallen genug thun kann. Und wann sie einmall gegen ihre Herrschaft aufgebracht ist, die Abneigung und Widerspenstigkeit auf Kinder und Kindeskindern sich erstreckt. Von darum muss auch bey Ausübung der Gerechtigkeit, so den Untergegebenen gegen ihre Obrigkeit geleistet wird, mit vieler Politique und Mässigung fürgegangen werden, damit die Subordination, als die einzige Stütze einer Regierung, nicht unterbrochen werde. SR, 2801/1766.

¹⁰⁶ Ebenso wie die Excessen deren Dominien abgestellt worden, will es nöthig seyn, dass auch der kecke Unfug der Unterthanen bestrafet werde. SR, 3054/1766.

Dózsa György emlékét idézte.¹⁰⁷ Ezt a pusztulást a Habsburg abszolútizmus, bármennyire harcolt is a magyar uralkodó osztály ellen, nem akarta. Talán tudta, talán csak sejtette, hogy sorsa szorosán összefügg az uralkodó osztállyal. Nem is egy emberöltővel később, a francia forradalom után, már nem lehetett kétsége e felől.

*

Végére érkeztem ismertetésemnek a Habsburg abszolútizmus magyarországi osztálypolitikájáról az 1760-as években. Ez az ismertetés egy előadás keretei között sem teljes, sem részletes nem lehetett. Nem szóltam pl. a bécsi udvarnak a magyarországi papsággal szembeni politikájáról, amelyet külön, a magyar uralkodóosztállyal szembeni politikán kívül is, lehetne és kellene tárgyalni, annak ellenére is, hogy a papság, legalábbis a főpapság az uralkodó osztály egyik rétege volt. Az alsópapságot azonban közelállónak tekinthetjük ahhoz az ekkor még elég vékony értelmiségi réteghez, — tanárokhoz, tanítokhoz, mérnökökhöz, orvosokhoz, ügyvédekhez stb. — amelyről ugyancsak nem esett szó, bár a bécsi abszolútizmus terveiben nem jelentéktelen szerepet játszott. Ami a papságot illeti, legyen szabad egy korábbi tanulmányomra hivatkoznom, amely az államtanács magyarországi valláspolitikájáról szól ezekben az években. Három másik régebbi tanulmányomra is utalok, amelyek több olyan adatot tartalmaznak, amelyekkel mostani előadásomat kiegészíthettem, színesebbé tehettem volna. Utalok végül készülő nagyobb, már említett munkámra, amely az osztrák államtanács egész magyarországi politikáját fogja tárgyalni ebben az időszakban.

E hivatkozások, főleg az utóbbi, azért sem feleslegesek, sőt szükségesek, mert a kép, amely a Habsburg abszolútizmusról kibontakozik, ha csupán — miként előadásomban tettem — magyarországi osztálypolitikáját nézzük, egyoldalú, túl kedvező színben tünteti azt fel. Többoldalú képet nyerünk és olyat, amelyiken a kedvezőtlen színek vannak többségben, ha a Habsburgok abszolút monarchiájának Magyarországgal szembeni nem csupán osztály-, hanem egész politikáját vesszük vizsgálat alá, ha az osztálypolitikát az egész politika keretében tekintjük. Ez a többoldalú kép azt mutatja, hogy a Habsburg abszolútizmus magyarországi osztálypolitikája az 1760-as években sok haladó elemet tartalmazott, sőt elsősorban ezek jellemezték, ugyanakkor, amikor ennek az abszolútizmusnak másirányú politikájában a haladást gátló elemek jutottak túlsúlyra.

Ennek a különbségnek egyszerű a magyarázata. A Habsburgok magyarországi abszolútizmusa nem nemzeti, hanem idegen abszolút monarchia volt. A Habsburgok nem csupán Magyarországnak az uralkodói voltak, hanem több

¹⁰⁷ Ja mir bedüncket, der Adel selbsten lauffe die grösste Gefahr bey der weyten Unzufriedenheit des Volckes, deren Ausbruch nicht lang entstehen dürfte, gar erschlagen zu werden, wie dieses in dem 16. Saeculo aus gleichen Ursachen erfolget ist. SR, 2404/1767.

más országnak is. Magyarország a Habsburg birodalomnak csak egy része volt, amelyet uralkodói mindig csak mint az egésznek egy részét tekintettek, nem pedig mint önálló országot. Magyarország érdekét alárendelték az egész birodalom érdekének, sőt gyakran a birodalom többi része, az ún. örökös tartományok érdekeinek is.

Ennek az előadásnak a keretében nem térhetek ki arra, hogy a Habsburg abszolutizmus egész magyarországi politikáját az 1760-as években, akár csak a legközelebbben ismertessem. Meg kell elégednem azzal, hogy csak utalok ennek a politikának Magyarországgal szembeni olyan hátrányos, sőt káros megnyilvánulásaira, mint amilyen az ország területi és kormányzati megosztottságának a fenntartása, vagy a németesítés, vagy a gyáripar fejlődésének az akadályozása voltak, hogy csak néhányat említsek a sok közül.

Amikor a Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálypolitikáját mérlegeljük, egész politikájának eme negatívumairól nem feledkezhetünk meg. E negatívumok elítélése azonban nem akadályozhat meg abban, hogy az osztálypolitikában kimutatható haladó vonásokat jelentőségüknek megfelelően értékeljük. Annál kevésbé, mert azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egész magyarországi politikájának nemcsak negatívumai, hanem pozitívumai is bőven voltak.

Egy bizonyos: ha az abszolutizmus Magyarországon nem idegen, hanem nemzeti abszolút monarchia lett volna, a róla alkotott történelmi kép sokkal több pozitív és kevesebb negatív vonást mutatna, mind az 1760-as években, mind pedig történetének korábbi és későbbi szakaszaiban.

*

Megkísérlem végül összefoglalni azokat a fő következtetéseket, amelyeket a Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálypolitikájáról az 1760-as években az eddigiekben elmondottakból levonhatunk, s amelyeknek némelyike esetleg az abszolút monarchiának nemcsak osztály-, hanem egész politikájára, nemcsak erre a szakaszra, hanem korábbi és későbbi szakaszokra, sőt más országok abszolutizmusára is vonatkoztatható.

1. A Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálypolitikáját az 1760-as években mindenekelőtt az a törekvés határozta meg, hogy a termelést, a termelőerők fejlődését elősegítse, hogy elhárítsa azokat az akadályokat, amelyek a termelés fejlődésének az útjában állottak.

Ez a törekvés nemcsak osztály-, hanem egész politikáját is jellemezte.

Korlátja volt ennek a törekvésnek a Habsburg abszolutizmus idegen volta: a termelést csak abban az irányban és csak olyan mértékben fejlesztette, ahogyan azt az egész birodalom és az örökös tartományok érdekei megkívánták, illetve megengedték.

2. A termelés, amelynek az útjából az akadályokat a Habsburg abszolutizmus Magyarországon az 1760-as években el akarta hárítani, árutertermelés volt, mégpedig túlnyomóan egyszerű és csak kis hányadában tőkés árutertermelés. Az ekorbeli magyarországi abszolút monarchiának, mint politikai felépítménynek, ez volt a gazdasági alapja.

Az árutertermelés és az abszolutizmus, mint alap és felépítmény közötti összefüggés — úgy gondolom — ugyancsak általánosan jellemzi a magyarországi abszolutizmus más szakaszait, nem különben más országok abszolút monarchiáit is.

Az a körülmény, hogy az árutertermelés, amelyet fejleszteni törekszik, milyen arányban egyszerű és milyenben tőkés, továbbá az a körülmény, hogy milyen annak akár ténylegesen követett, akár pedig követni kívánt fejlődési útja, meghatározza az abszolút monarchiának, mint államformának, a szervezetét, főleg pedig azt a politikát, amelyet a termelés fejlesztése érdekében folytat.

Magyarországon az 1760-as években a jobbágy robotján alapuló egyszerű földesúri árutertermelés, továbbá — jóval kisebb mértékben — az egyszerű paraszti árutertermelés volt a termelés általánosan jellemző módja. A tőkés árutertermelésnek csak kezdetei bontakoztak, azok is inkább a földesúri, mint a paraszti gazdaságokban. Ennek a termelési módnak felelt meg az abszolutizmus magyarországi szervezete, amelyben — mint láttuk — a magyar uralkodó osztálynak igen nagy hatalmi súlya volt, a kormányzat és a közigazgatás, valamint a jogszolgáltatás szerveiben a tisztségeket mind nemesek töltötték be.

A Habsburg abszolutizmus magyarországi politikája az 1760-as években elősegítette a földesúri árutertermelés fejlődését is, főcélja azonban az volt, hogy a jóval elmaradottabb paraszti árutertermelést emelje magasabb fejlettségi fokra. Ennek a politikának egyszerű a magyarázata. A földesúri árutertermelésből az állam kevesebb és csak közvetett hasznot remélt, mert a nemes nem adózott. A paraszti árutertermelés fejlesztése ezzel szemben közvetlenül erősítette az adóalapot, növelte a kincstár adójövedelmét.

A paraszti árutertermelés fejlesztésére irányuló politikával összhangban állott a Habsburg abszolutizmusnak az a törekvése, hogy a magyarországi államhatalmi és államigazgatási, valamint jogszolgáltatási szervezetben visszaszorítsa a magyar uralkodó osztályt és növelje az uralkodói hatalom befolyását.

Összhangban állott ezzel a politikával továbbá a bécsi udvarnak az a törekvése is, hogy a magyarországi parasztságot a nemességgel szemben védelmébe vegye és túlzott mértékű kizsákmányolását, a jobbágybirtokoknak a kisajátítását megakadályozza.

3. A termelés, amelyet a Habsburg abszolutizmus Magyarországon az 1760-as években fejleszteni törekedett, feudális társadalmi viszonyok között folyt. Ezek a viszonyok általában még megfelelnek mind a termelőerők ezidőbeli fejlettségi fokának, a termelési módnak, mind pedig annak az irányzatnak,

melyben az abszolutizmus a termelőerőket, a termelés módját fejleszteni törekedett.

Az abszolút monarchiára általában is, így magyarországi történetének korábbi és későbbi szakaszaira is jellemző, hogy a feudális államforma feudális társadalmi viszonyokon alapszik.

Az az összhang azonban, amelyben a feudális társadalmi viszonyok a korukbeli termelőerők fejlettségi fokával, a termelési móddal, főleg pedig az abszolút monarchiának a termelőerők, a termelési mód fejlesztésére irányuló törekvésével állnak, lényegesen különbözik nemcsak az egyes országok abszolutizmusában, hanem valamely ország abszolutizmusának egyes szakaszaiban is.

4. Magyarországon az 1760-as években a feudális társadalmi viszonyok bizonyos mértékben már ellentétbe kerültek nem annyira a termelőerők azidőbeli fejlettségi fokával, hanem inkább további fejlődésük lehetőségével, azzal az irányzattal, amelyben az abszolutizmus a termelőerőket fejleszteni törekedett.

A magyarországi paraszti árutermelés további fejlődésének, amit a bécsi abszolutizmus az 1760-as években támogatni szándékozott, több tekintetben útjában állottak a feudális termelési viszonyok, így elsősorban az a körülmény, hogy a jobbágyföldek zavartalan birtokolása nem volt biztosítva, a jobbágybirtok nem volt örökölhető, a földesúr a jobbágyföldet kisajátíthatta, a jobbágy-szolgáltatásokat önkénye szerint növelhette.

A bécsi abszolutizmus ezeken a viszonyokon változtatni akart és részben változtatott is.

Ebből a tényből — úgy vélem — azt az általános — a magyarországi abszolutizmus történetének más szakaszaira és más országok abszolutizmusaira is érvényes — következtetést vonhatjuk le, ha egyelőre csak feltételesen is, hogy az abszolút monarchia, noha feudális termelési módnak, feudális társadalmi viszonyoknak az államformája, történetének egyes szakaszaiban, amikor a termelési viszonyok már útjában vannak a termelőerők további fejlődésének, szembekerülhet a termelési viszonyokkal és bizonyos mértékig bomlaszthatja is azokat.

5. Az ellentét azonban, amely Magyarországon az 1760-as években az abszolút monarchia és a feudális termelési viszonyok között jelentkezett, a fok, ameddig e viszonyokon változtatni akart és tudott, távolról sem volt olyan mértékű, hogy e viszonyokat alapjukban rázkódtatta volna meg. Ellenkezőleg, amikor a feudális termelési viszonyokat — a parasztság megmozdulásai révén — komolyabb megrázkódtatás fenyegette, a Habsburg abszolutizmus habozás nélkül e viszonyok védelmére kelt és fegyveres erejével biztosította azok fennmaradását.

Ezt a megállapítást — úgy gondolom — ugyancsak általánosítani, a magyarországi abszolutizmus más szakaszaira és más országok abszolutizmusaira vonatkoztatni lehet. Aligha van azonban a magyarországi abszolutizmus tör-

ténetének olyan szakasza a II. József-kori kivételével, amelyben az ellentét az abszolút monarchia és a feudális termelési viszonyok között olyan méretű lett volna, mint amilyen az 1760-as években volt.

6. A magyarországi Habsburg abszolútizmus államelmélete az 1760-as években önmagáról azt vallotta, hogy a társadalmi osztályok fölött áll, amiből az is következett, bár ezt nem hirdette, hogy a társadalmi osztályokat egyensúlyban tartani hivatott. A látszat valóban ez elmélet mellett szól. A bécsi abszolútizmus politikája ebben az időben tagadhatatlanul a magyar uralkodó osztályok ellen irányult, s vele szemben az elnyomott osztályokat: a parasztságot és a polgárságot támogatta, s ezáltal a kizsákmányolókat és a kizsákmányoltakat mintegy egyensúlyban tartotta.

A valóságban azonban a bécsi abszolútizmusnak ez a politikája nem volt olyan jellegű, hogy az uralkodó osztály és a többi osztály viszonylatában alapvető változást akart volna hozni. A bécsi abszolútizmus harcolt ugyan a magyar nemesség jogai és kiváltságai ellen, ez a harc azonban főleg ama jogok és kiváltságok ellen irányult, amelyeket a nemesség az uralkodóval szemben élvezett. Tagadhatatlan ugyan, hogy ezen túlmenően a nemességnek az elnyomott osztályokkal szembeni jogait és kiváltságait is igyekezett megnyirbálni, azt az alapvető jogát azonban, hogy a földnek a tulajdonosa, s mint ilyen a föld birtokosától járadékot élvez, s ezen a címen a föld művelőjét kizsákmányolhatja, nem vonta kétségbe. Igaz ugyan, hogy a kizsákmányolás mérvét korlátozta, a kizsákmányolást magát azonban nem szüntette meg, erre még csak nem is törekedett.

Ami pedig az egyensúlyt illeti, amit a bécsi abszolútizmus a magyar osztálytársadalomban fenntartani iparkodott és fenn is tartott, az nem a hatalomnak, hanem a nyugalomnak az egyensúlya volt. Az államhatalomnak a részese az uralkodón kívül ebben az időben szinte kizárólag a nemesség volt, a polgárságnak csak elenyésző rész jutott belőle. Lényegében ugyanez volt a helyzet az államigazgatás és a jogszolgáltatás terén is, azzal az eltéréssel, hogy ott a polgárság szerepe valamivel nagyobb volt. A parasztság azonban teljesen ki volt rekesztve nemcsak az államhatalomból, hanem az államigazgatásból és a jogszolgáltatásból is. És a Habsburg abszolútizmus nem is gondolt arra, hogy ezen a hatalmi helyzeten változtasson. Arra azonban gondosan ügyelt, hogy az osztályok közötti nyugalmi helyzet fel ne boruljon. A parasztság megmozdulásait, amelyek a nyugalmi egyensúlyt veszélyeztették, mind Magyarországon, mind pedig Erdélyben, katonai erővel fojtotta vérbe.

Úgy vélem, hogy ezek a megállapítások az 1760-as évek magyarországi Habsburg abszolútizmusának osztályfelettségéről a magyarországi abszolútizmus történetének más szakaszaira is vonatkoztathatók. Más országok abszolútizmusaira azonban már nem, legalábbis nem általános, minden fejlődési szakaszra vonatkozó érvénnyel. Más országokban, ahol a polgárság fejlett volt, létrejöhetett nemcsak nyugalmi, hanem hatalmi egyensúly is a nemesség és a

polgárság között, oly egyensúly, amilyenre Engels már többször idézett megállapítása céloz. Az azonban, hogy ilyen hatalmi egyensúlynak a parasztság is részese lett volna, más országokban is valószínűtlennek látszik.

7. A polgárság Magyarországon az 1760-as években gyenge volt, az államigazgatásban és a jogszolgáltatásban egyaránt kis szerepet játszott. Ennek megfelelően nem volt alkalmas arra, hogy a magyarországi Habsburg abszolutizmus akárcsak egyik osztálybázisa legyen, ez az abszolutizmus támogatta a polgárságot, támaszkodni azonban nem tudott rá.

Magyarországon az 1760-as években abszolút monarchia volt az állam hatalmi formája anélkül, hogy oly mértékben fejlett polgárság lett volna, amely az abszolutizmusnak megfelelő súllyal rendelkező támasza lehetett volna.

Ez a megállapítás — nézetem szerint — a magyarországi abszolutizmus történetének más szakaszaira is vonatkoztatható.

Más országok abszolutizmusaira is általánosítani ezt a megállapítást, abban a megfogalmazásban, hogy az abszolút monarchiának a fejlett polgárság nem elmaradhatatlan velejárója, csak feltételesen és csak egyes szakaszokra merem. A magyarországi abszolút monarchia ugyanis idegen abszolutizmus volt, osztálybázisának kérdését a Habsburg birodalom más országaiban a történelmi kutatás ezideig nem tisztázta még olyan mértékben, hogy tisztán láthassuk, vajon ezekben a más országokban, az ún. örökös tartományokban milyen volt a kapcsolata a polgársággal. Lehetséges ugyanis, bár nem tartom valószínűnek, hogy a Habsburgok abszolút monarchiája Magyarországon azért nélkülözhetette a polgárságot, mint osztálybázist, mert az örökös tartományokban rendelkezett ezzel a bázissal. Inkább hajlok a felé a nézet felé, hogy az abszolút monarchiának nemcsak Magyarországon, hanem általában sem feltétlen velejárója, osztálybázisa a fejlett polgárság. Ami természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy egyes országokban az abszolút monarchia fejlődésének egyes szakaszaiban, vagy akár minden szakaszában, fejlett polgárságra támaszkodik, ez az egyik osztálybázisa.

8. A parasztságot a Habsburg abszolutizmus Magyarországon az 1760-as években a nemességgel szemben nemcsak támogatta, hanem annak a törekvésének is vannak nyomai, hogy támaszkodni is szeretett volna rá. Érthetővé teszi ezt a magyarországi polgárságnak a gyengesége. Az abszolút monarchia a hatalomért a nemességgel folytatott küzdelmében igyekezett valamelyik másik osztályra támaszkodni. Ez a másik osztály általában a polgárság volt. Ott azonban, ahol a polgárságra annak gyengesége miatt nem támaszkodhatott, felmerülhetett az a gondolat, — és a magyar nemességgel vívott harcában az 1760-as években fel is merült — hogy a parasztságot használja fel támasz gyanánt.

A magyarországi parasztság ugyan teljesen ki volt rekesztve mind az államhatalomból, mind pedig az államigazgatásból és a jogszolgáltatásból, politikai súlya tehát egyáltalában nem volt, de pusztá léte és jelentősége, vala-

mint a nemességgel szembeni érdekellentéte alkalmassá tette arra, hogy a Habsburg abszolutizmus reá mint támaszra a magyar nemességgel szemben gondolhasson.

Ez a szövetség azonban a Habsburg abszolutizmus és a magyar parasztság között már eleve csak felületi és csupán átmeneti lehetett. Mert igaz ugyan, hogy a Habsburg abszolutizmus a magyar parasztságot a túlzott mértékű földesúri kizsákmányolástól megvédte, igaz az is, hogy feudális megkötöttségén lazítani akart, arra azonban nem is gondolt, hogy a földesúri kizsákmányolást, a feudális megkötöttséget megszüntesse, miként arra sem, hogy a parasztságot az államhatalomban, az államigazgatásban és a jogszolgáltatásban a legkisebb mértékben is részessé tegye. Igaz ugyan továbbá az is, hogy a parasztság mellett állott, amíg a földesúri kizsákmányolás enyhítéséről, a feudális kötelek lazításáról volt szó, amikor azonban az osztályharc a nemesség és a parasztság között komolyabb formát öltött, amikor a feudális rendszer alapjai kerültek veszélybe, hábozás nélkül az uralkodó osztály védelmére kelt.

Az abszolút monarchia és a parasztság olyan jellegű közeledése, amelyent az 1760-as években figyelhetünk meg, aligha tekinthető általánosnak a magyarországi abszolutizmus történetének más szakaszaiban. II. József uralkodása idején ez a közeledés még szorosabb volt, egyébként azonban inkább lazább lehetett, amikor egyáltalában megvolt.

Nem lehetetlen, hogy az abszolút monarchia és a parasztság közeledésére más országok abszolutizmusában is akad példa, törvényszerűnek azonban ezt a jelenséget aligha tekinthetjük.

9. A Habsburg abszolutizmus az 1760-as években heves, mondhatjuk azt is, hogy elkeseredett harcot vívott a magyar uralkodó osztállyal, a nemességgel. Bármilyen heves és elkeseredett volt is azonban ez a küzdelem, nem élethalál harc volt. Nem a magyar uralkodó osztály megsemmisítéséért folyt a küzdelem, hanem jogainak és kiváltságainak a megnyirbálásáért, főleg pedig az államhatalomból való kiszorításáért. Osztályharcnak semmiképpen sem tekinthetjük ezt a küzdelmet.

A feudális termelési viszonyokat megdönteni az uralkodó éppúgy nem akarta, mint ahogyan az uralkodó osztály ragaszkodott azokhoz. Alapvető érdekük közös volt: a feudális termelési rend fenntartása. Azok a változtatások, amelyeket az uralkodói hatalom a feudális termelési viszonyokon tervezett, nem a rendszer megdöntésének, hanem megreformálásának és a reformon keresztül megerősítésének a szándékából fakadtak. Más kérdés, hogy ezek a változtatások objektive, a szándéktól, amely szülte őket, függetlenül, arra is alkalmasak voltak, hogy a feudális termelési renden rést üssenek, azt ne csak erősítsék, hanem egyben bomlasszák is.

Az alapvető érdekazonosságból következett, hogy bármennyire támogatta is a polgárságot, bármennyire közeledett is a parasztsághoz, támaszkodni is kívánván reá, bármilyen hevesen és elkeseredetten harcolt is a nemesség jogai és

kiváltságai ellen, bármilyen elméletet vallott is az uralkodói hatalomnak osztályok fölöttiségéről, a Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálybázisa az 1760-as években mindennek ellenére mégis a magyar uralkodó osztály volt.

De nemcsak az alapvető érdekazonosság kapcsolta a Habsburg abszolutizmust a magyar uralkodó osztályhoz, hanem az a körülmény is, hogy a törvényhozói hatalom gyakorlásából — országgyűléseket nem tartva, hanem rendeletekkel kormányozva — kikapcsolhatta ugyan a magyar nemességet, a végrehajtóhatalom gyakorlásában azonban ezt már nem tehetette meg. A kormányzásban, a közigazgatásban és a jogszolgáltatásban nem nélkülözhetette a magyar uralkodó osztályt, az abszolút monarchia céljait megvalósítani hivatott hatóságok, hivatalok és bíróságok tisztviselői — kevés kivétellel — mind magyar nemesek voltak.

Azok a polgári származású személyek és azok a külföldiek, akiket az uralkodó kegye királyi hatóságnál, hivatalnál, vagy bíróságnál tisztséghez juttatott, rendszerint magyar nemességet kértek és kaptak, tagjai lettek a magyar uralkodó osztálynak, egyéni érdekük már nem a nemesi jogok és kiváltságok megszüntetését, hanem megmaradását kívánta.

Az abszolút monarchia és az uralkodó osztály alapvető érdekazonossága, az uralkodói hatalomnak a végrehajtó hatalom gyakorlásában az uralkodó osztályra utaltsága — úgy gondolom — nemcsak az 1760-as évekre, hanem a magyarországi abszolutizmus történetének korábbi és későbbi szakaszaira is jellemző. Sőt — úgy vélem — mint az abszolút monarchia általános törvényszerűsége más országok abszolutizmusaira is vonatkoztatható.

10. Az a tény, hogy a Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálybázisa az 1760-as években a magyar uralkodó osztály volt, meghatározta a korlátait is annak a politikának, amelyet ez az abszolutizmus a magyar uralkodó osztály ellen, más osztályok érdekében folytatott.

A Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálypolitikája az 1760-as években szembenállott a magyar uralkodó osztállyal, ki akarta szorítani azt az államhatalom gyakorlásából, jogait és kiváltságait megnyirbálni törekedett. Alapvető jogaihoz és kiváltságaihoz azonban, amelyeken a feudális termelési rend nyugodott, nem nyúlt hozzá, és nem tudta nélkülözni közreműködését az állam kormányzatában, a közigazgatásban és a jogszolgáltatásban.

Politikájának ebből a kettős korlátozottságából eleve következett, hogy a magyar uralkodó osztály ellen irányuló akciója, ha teljes kudarcot nem is vallott, de legfeljebb részsikerekre számíthatott. Hasonlóképpen csak részben tudta megvalósítani azokat a célokat, amelyeket a polgárság és a parasztság támogatására a nemességgel szemben tűzött ki maga elé.

Ez a felemás viszonyulás az uralkodó osztályhoz, jogainak és kiváltságainak támadása és egyben tiszteletben tartása, törekvés az államhatalom gyakorlásából való kiszorítására és ugyanakkor támaszkodás reá e hatalom gyakorlásában — úgy gondolom — ugyancsak nem kizárólag az 1760-as években

jellemző a magyarországi abszolútizmusra, sőt más országok abszolútizmusa-
inak a történetében is kimutatható vonás.

*

Összefoglalva legvégül mindazt, amit a Habsburg abszolútizmus magyar-
országi osztálypolitikájáról az 1760-as években megállapíthattunk, azt mond-
hatjuk, hogy ez az abszolútizmus az egyszerű — helyenkint azonban már tőkés
jelleget öltő — földesúri és — kisebb mértékben — paraszti árutermelésen
alapuló feudális termelési viszonyokat szolgálni hivatott államhatalmi rend-
szer volt. Politikájában a termelőerők, elsősorban az egyszerű paraszti áruter-
melés fejlesztését tekintette céljának, e célkitűzés megvalósításában azonban
korlátozta az a tény, hogy nem nemzeti, hanem idegen abszolútizmus volt, hogy
a magyarországi termelőerőket csak olyan mértékben és módon szándékozott
fejlesztetni, amilyen az egész Habsburg birodalom és azon belül az örökös tar-
tományok érdekeinek megfelelt.

A magyarországi termelési viszonyok némely vonatkozásban akadályoz-
ták a termelőerőknek az abszolútizmus által tervezett fejlesztését. Ezekben a
vonatkozásokban az abszolútizmus a termelési viszonyokon változtatni kívánt.
Alapjában azonban a feudális termelési rendet fenn akarta tartani.

A termelőerők fejlesztésére, a termelési viszonyok némely vonatkozás-
ban való megváltoztatására irányuló politikájának a megvalósítása során az
abszolútizmus ellentétbe került az uralkodó osztállyal, amelyet az államhata-
lomból kiszorítani, amelynek jogait és kiváltságait csökkenteni törekedett.
Alapvető jogaihoz és kiváltságaihoz azonban, amelyeken a feudális termelési
rend nyugodott, nem nyúlt, mint ahogyan az államhatalom gyakorlásában sem
nélkülözhetette az uralkodó osztály közreműködését. Bázisa így ez az osztály
volt, annak ellenére, hogy bizonyos jogai és kiváltságai, államhatalmi helyzete
ellen heves és elkeseredett harcot folytatott. Ez a harc — korlátozottsága
következtében — csak részeredményekre vezethetett, teljes sikerre eleve nem
számíthatott.

Sajátos jelleget adott ennek a harcnak az a körülmény, hogy idegen abszo-
lutizmus küzdelme volt magyar uralkodó osztállyal szemben, hogy a nemesi
jogok és kiváltságok összefonódtak az ország jogaival és kiváltságaival. Össze-
fonódtak, de nem olyan mértékben és módon, hogy szétválaszthatatlanok
lettek volna, hogy a történelem meg ne különböztethetné és külön-külön meg
ne ítélné őket.

Az abszolútizmus, miközben az uralkodó osztály ellen harcolt, támogatta
a polgárságot és a parasztságot, ez utóbbira bizonyos fokig támaszkodni is
szeretett volna.

Ilyen módon úgy tűnt fel — s ezt a látszatot tükrözte államelmélete
is —, mintha az abszolútizmus az osztályok fölött állna, mintha egyensúlyban
tartaná azokat egymással.

Ez az egyensúly azonban nem a hatalmi helyzetnek, hanem a nyugalmi állapotnak az egyensúlya volt. Az osztályok közötti nyugalmi állapotot akarta az abszolutizmus fenntartani. Ez a nyugalmi állapot pedig a korlátozott hatalmú uralkodó osztálynak és a reá támaszkodó, de egyben fölébe is kerülő abszolút monarchiának az uralmát biztosította a parasztság és a polgárság fölött, amelynek helyzetén jelentős mértékben javított, bár alapjában változatlanul hagyta.

A kép tehát, amely a Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálypolitikájáról az 1760-as években előadásomban kibontakozott, pozitív és negatív vonásokat, előretörő és hátrafelé húzó erőket egyaránt mutat. Úgy látom azonban, hogy az igazságot, amelynek feltárására tőlem telhető elfogulatlansággal törekedtem, így, ebben az összetett, ellentmondásokkal teli formájában közelíti meg leginkább.